

5. ԳԱՌՆԻԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԽԵՑԵՂԵՆԸ

Ինչպես Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների՝ Դվինի, Անիի, Նույնպես և Գառնի գյուղաքաղաքի պեղումների ժամանակ նյութական մշակույթի ամենից ավելի առաա հանդիպող մնացորդները պաականում են խեցեղենին, և դա ընական է՝ խեցեղենը մեծ աեղ էր դրավում ընակչության կենցաղում, իսկ նրա բեկորները լավ են պահպանվում դեանի աակ: Գառնիի պեղումներով երևան բերված հնադիտական նյութի մեջ քանակով, տեսակների բազմադանությամբ իոշոր աեղ է դրավում հասարակ խեցեղենը (աղաթասեր, պնակներ, պուլիկներ, մեծ և փոքր շափի կճուճներ, կավե աաջաեր, դանաղան ձեի և չափի գավեր, սափորներ, կարասներ և այլն):

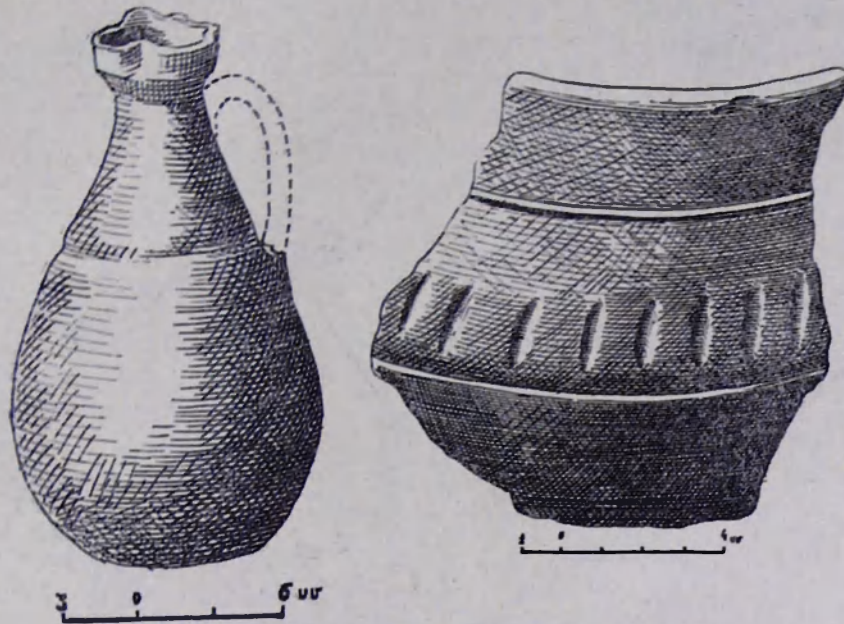
Գառնիում հայտնարերված խեցեղենը կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ հասարակ և ջնարկած: Հասարակ խեցեղենը ըսա կիրառության և պատրաստման տեխնիկայի կարող է բաժանվել մի քանի ենթախմբի: Ջնարկած խեցեղենն իր հերթին բաժանվում է երկու խմբի. ա) ջնարկած կարմրախեցի անոթներ, բ) հախճապակի (սպիաակախեցի): Կարելի է մի առանձին խմբի մեջ դասել ջնարարական խեցեղենը, որը լինում է թե հասարակ և թե ջնարկած (աղյուսներ, փողրակներ, շքաղյուսներ և այլն):

ՀՍՍՌ ԳԱ Գառնիի հնադիտական արշավախմբի ղեկավար Բ. Ն. Առաքելյանը Գառնիի պեղումների առաջին տարիների արդյունքներին նվիրված իր «Գառնի» աշխատության առաջին պրակում¹ նպաակ չհաապնդելով ամրողչությամբ ներկայացնելու միջնադարյան Գառնիի հնադիտական նյութը, շաա ընդհանուր դժերով անդրադարձել է 1949—1950 թթ. պեղումներով հայանաբերված միջնադարյան խեցեղենին: Գառնիի խեցեղենի առանձին նմուշներին Բ. Ն. Առաքելյանն անդրադարձել է նաև «Քաղաքները և արհեսաները Հայասաանում IX—XIII դարերում» մենագրության մեջ: Մեր նպաաակն է ուսումնասիրել Գառնիում հայտնարերված խեցեղենի բոլոր աեսակները, նրանց արաաղրության առանձնահատկությունները, դերն ու նշանակությունը և աղերսները հարևան խոշոր քաղաքների, մասնավորապես Դվինի խեցեղենի հետ:

Հասարակ խեցեղեն.— Գառնիի պեղումների ժամանակ հայանարերված հասարակ խեցեղենի բազմազան նմուշների մեջ ամենից ավելի հանդիպում են խոհանոցային, մրապատ, լայնարերան կճուճների, պուտուկների, պնակների, ճրաղների և այլնի ամրողչական օրինակներ ու բեկորներ, որոնք ինչպես հայանի է, լայնորեն օգաադործվում էին կենցաղային կարիքների համար: Քրչ չեն նաև ջուր, կաթ և այլ հեղուկ նյութեր պահելու ամանները, դինու կարասներն ու այլ կիրառությամբ խիստ բաղմաղան խեցեղեն իրերն ու առարկաները: Հասարակ

¹ Б. Н. Аракелян, Гарни, I, 1952, Ереван.

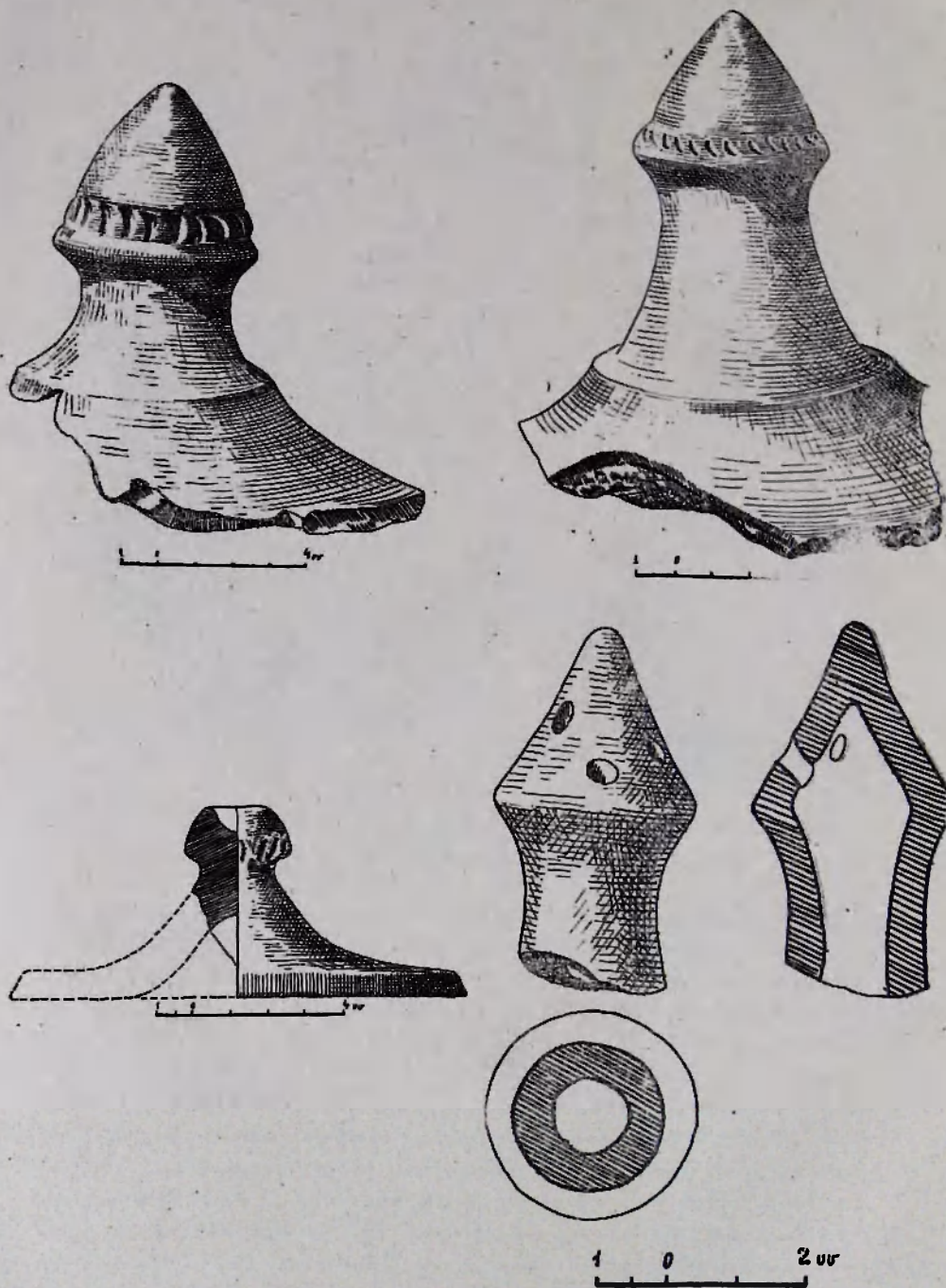
րակ խեցեղենի զարդարան համար առավելապես կիրառվել են փորագրելու, սևրճկելու, դրոշմակնիքներով զարդարելու եղանակները: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերված լայնափոր սափորի (N° 1963/71) փորամասի վրայով ձգվում է անոթի բոլորող նեղ, ակոսով արված զարդ, որից ներքև ձողի օգնությամբ դեռևս խեցու թաց վիճակում փորագրված է հայերեն և ասոր հիշեցնող զարդը: Ինք, շեղ դժերով է զարդարված (N° 1966/144) հետ փռվող շրթով պնակի բեկորը: Փորագրելուց բացի Գառնիի կավագործները հասարակ խեցանոթները զարդարում էին նաև վերագրման, դրոշմակնիքներով զարդարելու տեխնիկայով. ներհրկումով է զարդարված (N° 1966/119) կճուճի բեկորը (նկ. 27ր): Վերագիր զարդ ունեցող իսկականոթներից ուշագրավ է ինվ. (N° 1964/266) աղասանը: Վերջինիս

Նկ. 27. Կավե սափոր և ներճկված անոթի բեկոր

պարզև իրենից ներկայացնում է մալուղի զիմակ: Աղամանները զարդարելու վերադրման այս, ինչպես նաև փորագրելու եղանակը շատ հնից է դալիս, այժմ էլ Հայաստանի դյուղերում տնայնագործ կավագործները աղամանները զարդարում են մալուղի վերագրի զիմակով: Դրոշմումով զարդարված հասարակ խեցեղենի օրինակներից (N° 1968/20) կարմրաներկ փայլեցրած թոնրի կափարիչի բեկորի վրա, կալտրիչի բոլորածն եզրից 2 սմ ներս արված է բուսական զարդ, նման հյունակով զարդարված թոնրի կափարիչի բեկոր ենք դանում նաև Դվինի հասարակ խեցեղենի հավաքածուներում: Երկրաչափական զարդանախշով է զարդարված (4x4 սմ րասակուսի դրոշմով) թոնրի շրթի մակերեսը:

Հաաուկ ձև ունեն և հաճախ փորագիր զարդեր են կրում աժանների խփերը, իրենից կանաձն կամ փոփիկալոր բոնակներով (նկ. 28): Տնային գործածության խեցեղեն իրերից Գառնիում հայտնաբերված է եռոտանու ձև ունեցող օջախի մի ոտքը, վերջինս կարմրաներկ է, փայլեցրած. եռոտանու ոտքի վրա դրոշմված է հյուսվածքի լավականին ուռուցիկ զարդը: Գառնիում հայտնաբերված հասարակ խեցեղենի հավաքածուներում զղալի քանակ են կաղում հասարակ, ան-

Նկ. 28. Կապե խփերի բռնակներ:

դարդ, սրածայր սղաարուզասեղով, փովող շրթերով և նավակաձև ձիթաճրագ-
ները (նկ. 29)։ Լեռքիսներին նման օրինակներ գտնում ենք Դվինի IX—XIII դա-
րերի խեցեղենի հարուստ հավաքածուներում։ Գառնիի պեղումների միջոցին
հայտնարկված նուրբ պատերով, սանրահատիկ կավից կերտված սափորի բե-
կորներից ուշագրավ է (№ 1964/356) կարմրաներկ, փայլեցրած կժի բեկորը։
Պակաս ուշագրավ չեն Գառնիում հայտնարկված կաղապարով պատրաստված
խեցանոթների առանձին նմուշները. (№ 1969/58), (№ 1969/282) սափորի բե-
կորների վրա կաղապարման եղանակով արված է եռաշար շեղանկյունազարդ
մոտիվը։ Կաղապարակերտ սափորների նման օրինակներ են հայտնի նաև Անիի
և Դվինի հավաքածուներում։ Գառնիի կաղապարի օգնությամբ զարդարված խե-
ցանոթների բեկորները հայտնարկվել ևն ամրոցի միջնադարյան շերտերում,
X—XI դարերին թվագրվող ջնարակապատ խեցանոթների հետ, որը և հիմք է
առնել մեր ջինս թվագրելու այդ մասնակով։ Մեր կարծիքով կաղապարա-
կերտ օրինակները բերված են Դվինից, Հաճախ ևն նույն սարերի շահերի կա-
րողների պլուտերը։

Նկ. 29. Կավե ճրագներ։

խեցեղենը լայն դարձածություն ունի և քաղաքներում ու դուրաքաղաք-
ներում արաղայում և վաճառվում էր զգալի չափերով, որով և պետք է րացա-
արիլ այդ երևույթի ուկ պանելու փաստը միջնադարյան Հայաստանի իրավուն-
րի նշանավոր հուշարձան՝ Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքում։ Այդ դատաս-
տանադրքի «Յուզույս դաասասանաց վաճառաց ամանաց» հոլվածում ասվում
է. «և Կարաս վաճառեալ և Դենալ հաստաաիցի յորժամ լցեալ ողջ զարկեալ
սկահից՝ դինի լամին և Կաթ թէ կարծիք բեկման ի թրման է՝ իցէ և զդինին
կորուսցէ, միմիայն զկտրաուն զործողն տոցէ, ալ և զկէս վնասուն տուգանեա-
լի և Կաթ թէ տնկարծիս ի բեկմանէ իցէ և ի թաղելն և զկէս կարծիսն անտուգանք
լիցի վաճառույն. ալ և թէ լայղմանէ երկրայեացի, դամանն միայն վաճառույն
տուգանեացի և այդ բաւ ալղմ լիցին և ի փոքունս, և մեծամեծս»։

Գառնիի խեցեղենի հավաքածուներում առանձին խումբ են կազմում կար-
մրաներկ փայլեցրած, զարդարուն կարասները։ Վերջիններս հիմնականում
պտտաշտտվել ևն աղյուսաղույն և վարդաղույն կավերից, առանձին օրինակների
խեցին ավաղախաւսն է։ Ինչպես հայտնի է կարասներն ամրոցում զուրդի
վրա պատրաստելն ևն հնարին էր. զուրդի վրա պատրաստվում էր մինչև ուտու-
ցիկ փարամաւր ապա վերջինիս ձև էր տրվում պատրույցներով բարձրացնելով։
Կարասների կաթնիկ պատրաստվում էին առանձին, խեցու թաղ վիճակում և
ամրացվում շրթից ներքև լիցնով մասում։ Կարասների պատկի ստորին մասում,

1 Հավանարար թրժմանէ, մի ձեռագրում՝ իթուրծն։

2 Մխիթարայ Գոշի Դատաստանադրք, Վաղարշապատ, 1880, էջ 368—369։

շատ հաճախ դեռևս խեցու թաց վիճակում հատուկ ձևով դրոշմվում էին սեպա-
 ձև, եռանկյունաձև խորաքանդակ զարդեր: Կարմրաներկ փայլեցրած կարաս-
 ների ամենաաչքի ընկնող զարդերն արվում էին գոտու վրա: Կարասի ամենա-
 լայն մասում, իրար զուգահեռ երկու ուռուցիկ գծերով կազմվում էր 1.5—5 սմ
 լայնությամբ ունեցող գոտի, որը պտտվում էր ամբողջ կարասի շուրջը ե այս
 գոտու վրա փորաքանդակ դասների օգնությամբ արվում էին դրոշմազարդեր:
 Կարասները դժադարով, վերագիր զարդով, դրոշմով զարդարվելուց հետո
 չորացվում էին և նախքան թրծելը կոկիչով ողորկվում, ապա չորացած խեցու
 վրա թաց լաթով այն փոքր ինչ խոնավացնելով փալ էին աալիս կոկիչով: Կա-
 րասների ներկումը կատարվում էր գերազանցապես թրծելուց հետո: Գառնիի
 զարդարուն կարասների աիպր բազմաթիվ օրինակներ են հայտնաբերվել Անիի
 և Դվինի պեղումների ժամանակ, որոնց ձևը և զարդամոտիվների նմանությունը
 կովան են տալիս ճիշտ թվագրելու Գառնիի ռարդարուն կարասները: Պեղում-
 ների ժամանակ երևան բերված Գառնիի զարդարուն կարասները ցարկված են.
 վերջիններս զարդարման եղանակից ելնելով կարելի է բաժանել երեք հիմնա-
 կան խմբի. 1. փորագիր զարդով, 2. վերագիր զարդերով և 3. դրոշմազարդ կա-
 րասներ: Փորագիր զարդեր ունեցող կարասների բեկորները դասելով վերջին-
 ներիս ջնարակապատ խեցանոթների վաղ նմուշների (X—XI դարեր) հետ
 հայտնաբերվելու փաստից, ավելի վաղ են երևան եկել և թվագրվում են X—XI
 դարերով Գառնիի կարմիր փայլեցրած փորագիր զարդ ունեցող կարասի
 (№ 1968/18, չ. 17X5, 2 սմ, խեցու հաստ. 0,8 սմ) վարդակարմիր խեցի ունեցող
 բեկորի վրա, վերագիր, ոչ բարձր դրված պատրուկից ներքև արված են երկդի-
 եռանկյունիներ: Կարմրաներկ-փայլեցրած փորագիր զարդ կարասի բեկորների
 (№ 1967/112, չ. 13X9, 2 սմ) վրա շրթից անմիջապես ներքև ձողով եզրագծված
 են երկու, իրար միացված բութանկյուն եռանկյունիներ: Բութանկյունների մեջ
 րարակ ծալր ունեցող ձողով արված է փորագիր զարդ: Փորագիր ռարդերով
 կարմրաներկ փայլեցրած կարասների զգալի քանակությամբ օրինակներ են
 դանում Դվինի և Անիի կարասների հավաքածուներում, որոնք Գառնիի օրինակ-
 ների եռանկյունազարդի փոխարեն իրենց վրա կրում են աերևի, բազմանկյան,
 շեղանկյունաձև և այլ զարդեր (№ 377/7), (№ 123/70 և այլն): Հետաքրքրու-
 թյուն է ներկայացնում (№ 1966/31) կարասի բեկորը, որի փորի վրայի նեղ վերագիր գո-
 տուց ներքև կա եռանկյունի զարդ, որը ցածի մասում վերջավորվում է ղնգիկով.
 եռանկյունի զարդի կողքերին սանրի աամներով արված են մանր եղևնազար-
 դեր: № 1964/277 օրինակի վրա ձողով կարասի շրթից ներքև տարված են
 իրարից որոշ հեռավորության վրա երկդի-աղեղներ, որոնց միջև արված են նույն
 աղեղները հակառակ դասավորությամբ: Գրեթե նույն զարդն է պատկերված
 № 1968/18 բեկորի վրա, սրայն այն աարբերությամբ, որ աղեղազարդի կող-
 քին գծագրված է շեղանկյունի զարդը:

Գառնիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են վերագիր զարդեր ունե-
 ցող կարասների բեկորներ: Նման զարդերով կարասների բեկորներ մեծ քանա-
 կությամբ գտնվել են Անիում, դրանց զարդերը շատ հաճախ կրկնում են ճարա-
 րապետական հուշարձանների վրա հանդիպող կենդանի կամ գազան պատերերի
 ունեցող քանդակները, Գառնիի պեղումներով հայտնաբերված (№ 2100/76,
 չ. 6,4X6,3) կարմրաներկ փայլեցրած կարասի բեկորի վրա, վերագրումով
 պատկերված է ինչ որ գազան. գրեթե նույն ձևի վերագիր զարդ՝ գազանի պա-
 կերումով գտնում ենք Անիի խեցեղենի հավաքածուներում, Պատկերված գազա-

նի մարմնի վրա արված են շեքաավոր բծեր: Պատկերվածի դադան լինելն ի վերջո հավաստի է դառնում վերջինիս բավականին ունիք թաթերով (նկ. 30բ) Գաղանը համանարար վագր է: Նկարագրված օրինակը հայտնաբերվել է XI—XII դարերի ջնարակապատ խեցեղենի և XII դարի վրացական գրամենեթի հետ, նույն ժամանակով են թվագրվում Անիի վերադիր զարդերով կարասները, որը և հիմք է տալիս Գառնիի օրինակը թվագրելու: XI—XII դարերով:

Նկ. 30. Կավե անոթների բեկորներ՝ փորագիր և զրուսադարդ:

Պեղումներով հայտնաբերված խեցեղենի մեջ զգալի տեղ են գրավում գրող-մադարդ կարասները, որոնք իրենց պարաստման և զարդարման եղանակներով, պարզախաչերով նման են Հայաստանի միջնադարյան հուշարձանների՝ Դվինի, Անիի, Անրեղի պեղումներով հայտնաբերված կարասների օրինակներին: Հայտնաբերված նմուշները նմանության գծեր են դրսևորում Դմանխիթի, Գանձուկի, Օրան Կալալի օրինակների հետ, որը արդյունք է ավելի շուտ այդ

քաղաքներում հայ ընկալչության, հայ վարպետների առկայության, քանի որ այս տիպի կարասների արտադրությունը ընդունելի է Հայաստանի համար: Դրոշմազարդ կարասներն ինչպես հայտնի է գերազանցապես պատրաստվել են դուրզի վրա և զարդարվել խեցու թաց վիճակում բոլորակ կամ գլանաձև դրոշմներով կամ փորագրության եղանակով, ապա փոքր ինչ չորանալուց հետո հղկվել, փայլեցվել են: Կարասները սովորաբար ներկվում էին թրծելուց հետո: Գառնիի պեղումների միջոցին հայանարերված կարասների վրա հանգիպում են ըուսական, երկրաչափական, կենդանիների և այլ մոտիվներ: Այսպես, (№ 1967/112) կարասի երկու ընկուրների վրա կարասի մակերեսին վերադրված հարթ պատույզի վրա կլոր դրոշմով պատկերված է աաս թերթանի վարդյակի մոտիվը: Վարդյակի մոտիվով զարդարված օրինակներից ուշագրավ է (№ 1966/112) ընկուր, վերջինիս մակերեսի վրա վերադրված հարթ գոտու վրա, կլոր դրոշմով, իրարից 2 սմ հեռավորության վրա դրոշմված է 10 թերթանի վարդյակի մոտիվը, պսակաթերթերից հինգը տրված են գնդիկների ձևով: (№ 1967/121, չ. 13×7 սմ) կարասի ընկուրի մակերեսի վրա դրված վերադիր 4 սմ տրամագիծ ունեցող գոտու վրա իրարից 4,5 սմ հեռավորության վրա բոլորաձև կնիքով դրոշմված է 16 թերթանի վարդյակի մոտիվը: (№ 1967/113, չ. 9×6,5) կարասի շրթից ներքե, իրարից 1,5 սմ հեռավորության վրա, շախմատաձև դասավորությամբ կլոր կնիքով դրոշմված է 12 թերթանի վարդյակի երկշարք դռան: Քառաթերթ ոճավորված վարդյակների գարդեր են պատկերված (№ 1967/271) ընկուրի վրա: Նման օրինակներն թիվը Գառնիում քիչ չէ (նկ. 30): Բուսական մոտիվներով զարդարված վերոհիշյալ օրինակները հայտնաբերվել են XI—XII դարերի ջնարակապատ խեցեղենի հետ. վերջինիս մոտիվները նման են Դվինի և Անիի կարասների գոտիների մոտիվներին և թվագրվում են XI—XII դարերով: Բուսական մոտիվներով օրինակների մեջ հետաքրքիր է 1956 թ. Գառնիի բնակիչ Շ. Մովսիսյանի ձեռք բերված, շատ մեծ չափի, սրածայր հատակով ամրոցական դրոշմազարդ կարասը (աախա. 14), որի հայտնաբերման տեղը թեև սառույզ հայտնի չէ, սակայն կարասի մոտիվներից, ձեռք դատելով այն թերևս կարելի է թվագրել XIV—XV դարերով: Վերջինս իր վրա ունի երկու շարքով կարասի շրթից 20 սմ ներքև բոլորող դռնազարդ, որը իրենից ներկայացնում է 12 թերթանի վարդյակի մոտիվը: Կարասի զարդարումը կատարված է բոլորաձև դրոշմակնիքով: Բուսական վարդեր ունեցող կարասները օրինակներ են հայանարերված նաև Լոռիից: Գառնիի կարասների գոտիների վրա հանգիպող վարդյակի մոտիվը ամենաառաջավածն է. այն հանգիպում է կիրտոտկան արվեստի բոլոր բնագավառների կերտվածքների, մետաղե իրերի, գործվածքներից՝ Անիի պեղումներով հայտնաբերված մանկտն զգեստի, գրքերի կազմերի, ճարտարապետական հուշարձանները, խաչքարերի վրա, մանրանկարներում և այլուր:

Զգալի քանակ են կազմում երկրաչափական զարդեր ունեցող դրոշմազարդ կարասների ընկուրները: Հյուսվածքի զարդով են գեղազարդված դրոշմազարդ կարասների (№ 1964/310) և (№ 1967/117) ընկուրները, որոնց վրա հորիզոնական գիրքով դրոշմված է երկգծով արված հյուսվածքազարդը: Կարմրաներկ փայլեցրած դրոշմազարդ կարասի (№ 1964/272, չ. 14×6,4 սմ, խեցու հասա. 1 սմ) մակերեսից փոքր ինչ լարձը գրոշմվածքը վերևից և ներքևից եղբրվում է դծերով, որոնց միջև 2,5 սմ արամագիծ ունեցող դրոշմով արված է երկրաչափական գարդ, որը ոճավորված է .առան է հիշեցնում:

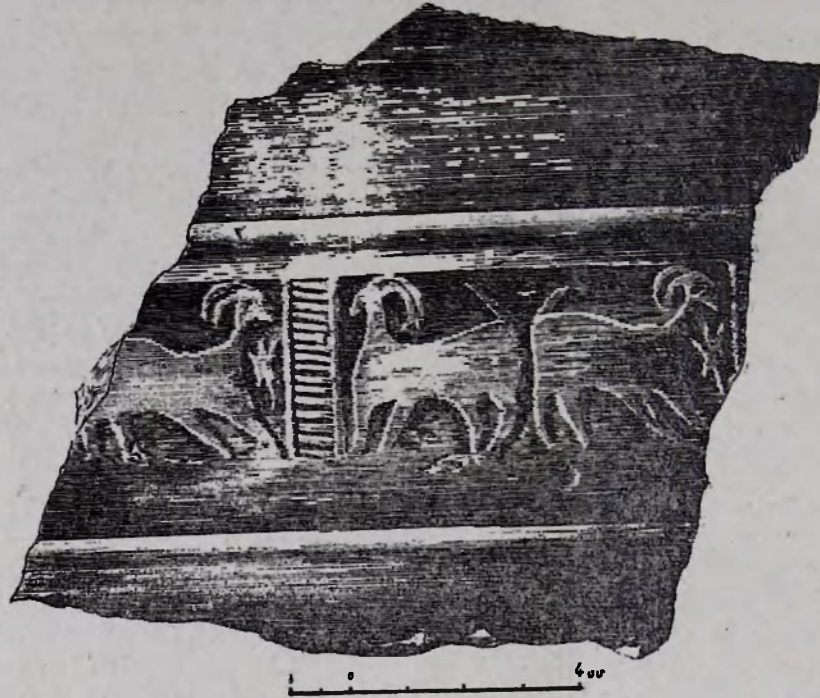
Տ առոր չիշեցնող մոտիվով և զարգարված N 1966/143 կարասի կանթը
Վնկ. 570 և 1 վերջո S-աձև զարդով է զեղազարդված 1965/20 կճուճի կափարիչը.
որի մակերևսի վրա, 1,7 տրամագիծ ունեցող զրոշմազլանով արված է հյուս-
վաօթի դարդր 1964/310 և 1967/117, կարասների բեկորների վրա հորիզոնա-
կան դիրքով զրոշմված և երկշարք հյուսվածքադարդ:

Գառնիի կարմրաներկ փայլեցրած կարասների վրա հանդիպող հյուսվածքա-
դարդը խոշոր տեղ է զբաղեցնում միայն հասարակ խեցանոթների, փնարակապատ
անոթների, հալկական ճարտարապետական հուշարձանների, արվեստի կոթող-
ների մեծ մասի վրա: Հյուսվածքադարդը տարածված զարդամոտիվով է եղել
մեջնադարյան հալկական հուսկապ մանրանկարչության մեջ: Գառնիի հյուս-
վածքի դարդով կարասները, նրանց հետ միասին ղուժված նյութերի շնոր-
հիվ թվագրվում են XII—XIII դարերով:

Գառնիի միջնադարյան խեցեղենի հավաքածուներում որոշ քանակ են
կազմում կենդանիներ պատկերող զարդարուն կարասները, վերջիններիս դոտի-
ների բազմաթիվ բեկորները և թոների կափարիչների բեկորները: Կենդանիները
պատկերներով զարդարված կարասների վրա հանդիպող մոտիվները գրեթե
կրկնում են Անիի և Կիլիկիայի զարդարուն կարասների հիմնական մոտիվները:
Գառնիի օրինակների վրա զարդերը շատ հաճախ ամբողջ սյուժե են ներկայաց-
նում: Գառնիի զրոշմապարզ կարասի (N 1965/177, չ. 8,4X7 սմ) բեկորի վրա
3,8 սմ արամագիծ ունեցող զրոշմիչով կարասի դոտով վրա պատկերված են զր-
լուխները հակառակ ուղղությամբ զարձրած երկու ալծերի պատկերներ, որոնք
խորից սահմանափակված են ստեղծագործով, որի աջից և ձախից արված են
մեծ S-աձև պուրդեր: Ալծերի մեջքերին և փորատակին արված են մեկական
դնդիկներ: Ալծերի պատկերներով զրոշմազարդ այլ բեկորներ ևս գտնվել են
(նկ. 31): Կարասներից բացի կենդանադարդ զրոշմվածք ունեն նաև թոների կա-
փարիչների և այլ անոթների բեկորները: Այդպիսիներից ուշագրավ է թոների
(1967/115) կափարիչի բեկորը (չ. 9X7,2 սմ). կափարիչի վրա 4,5 սմ արամա-
գիծ ունեցող զրոշմակնիքով արված են ալծերի ֆիգուրներ: Վերջիններս
պատկերված են իրար կանից ընթացող դիրքով, և իրարից սահմանադատված
են սանդղաձև դարդով: Դրոշմումով զարդարված շատ փոքր չափսի կարասի
բեկորի վրա (N 1967/123) նուրբ մոդելավորում ունեցող զրոշմազլանով ար-
ված են պլուխները հակադիր ուղղությամբ զարձրած երկու ալծերի պատկերներ,
որոնք իրարից բաժանված են այլ մոտիվներով, այս օրինակի վրա որպես բա-
ժանող մոտիվ պատկերված է կենաց անկիւն: Գառնիի զարդարուն խեցեղենի
վրա հաճախ հանդիպում են զարդամոտիվների, որոնք ընդհանրապես ֆեոդալների,
ինչպես նաև ժողովրդական կենդանի առանձին կողմերի վերարտադրության
տեսակետից: Հանդիպում են որսի կենդանու հեռապնդում պատկերող տեսա-
րաններ: (N 1963/76, չ. 8,5X7 սմ) կարասի բեկորի վրա 4,2 սմ արամագիծ
ունեցող զրոշմազլանով ներկայացված է եղնիկների վազքը պատկերող զարդա-
մոտիվ, եղնիկը պատկերված է ղուխի հետ շրջած դիրքով, նրան տեսն ինչ որ
զույգան է հետապնդում: Թերևս դուրսի հստակ չի վերարտադրված, զրոշմված-
քից ղեկավար է գատնել նրա ինչ լինելը: Եղնիկների ոլովայնի աակ, նրանց ղեկերի
մասն և մեջքերի վրա արված են զանազան ոճավորված բուսական զարդեր: Գառ-
նիի միջնադարյան զարդարուն խեցեղենի հավաքածուներում, կարմրաներկ
փայլեցրած կարասների վրա հանդիպում են նախշեր, որոնք խիստ ոճավորված
են և զմայր և զասուլ մոտիվների ինչ լինելու մասին: Կարմրաներկ փայլեցրած

կարասի երկու մեծ բեկորների, 56 սմ օրկարությամբ, ձգվող գոտու վրա պատկերված են իրար հետևից ընթացող կենդանիներ և թերևս վերջիններիս հետապնդող գայլեր:

Պատկերված կենդանիները ականբևաբար եղնիկ են. վերջիններիս պատկերներից վերև և ներքև, գոտու վերին եզրին մոտ, հորիզոնական ուղղությամբ նրա ամբողջ երկայնքով ձգվում է երկգծով տարված և նրա մեջ առնված, անընդհատ կրկնվող քառանկյունու նախշը. կենդանիների մեջքերին արված են բուսական ոճավորված գեղեցիկ զարդեր: Կենդանիներից մեկի հետևի ոտքերի

Նկ. 31. Կարմիր փայլեցրած կարասի գոտի, ալժերի դրոմադարդ պատկերներով:

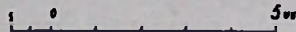
արանքում պատկերված է կենաց տնկի, դնչի մոտ և փորատակին՝ ոճավորված գեղեցիկ պատկերներ: Այս մոտիվը կրկնվում է ամբողջ գոտու վրա (նկ. 32):

Գառնիի հասարակ խեցեղենի օրինակների վրա հանդիպում է նաև ձի պատկերող մոտիվը: Ինվ. 76ա-գ—1949. գոտու վրա պատկերված են այժ և ձի, սրանց փորատակին և մեջքից վերև զանազան բուսական ոճավորված զարդեր:

Կենդանու, թերևս ձիու մոտիվով է զարգարված մի այլ բեկորի գոտին: Պատկերված կենդանու մեջքի վրա, գնչի, փորի և պոչի առկա արված են երկուսական շրջաններ. պոչի վրա արված շրջանից վերև հասա եզրագծով պատկերված է թռչուն, ականբևաբար բազե, որն ասես կտուցը մոտեցրել է կենդանու մեջքին:

Դրոմադարդ կարասներից ուշագրավ է նաև № 1963/92 կարասի բեկորը (չ. 7, 2X6 սմ). գոտու վրա պատկերված են գեմառդեմ կանգնած երկու փաթաթաժիրան այծեր, որոնցից ձախակողմյանը չրիվ չի պահպանվել: Դեմառդեմ կանգնած այծերի միջև ունիվ կերպով իջեցված է ուղղահայց գծերով պարփակ-

վող շեղանկյունիներ, որոնց մեջ արված են սեկական գնդիկներ: Գառնիի պե-
տամենրով երևան բերված դրոշմագարգ կաշասներից (N° 1963-94, բեկորի վրա
պատկերված է այծի մոտիվը, որովայնի տակ ուլը, այծի դիմաց վարդաշ: Այլ
մոտիվների պտղակցութեամբ կարասի բեկորներից ուշագրավ է N° 1969-5 բե-
կորը (չ. 3/5, 8 սմ), ուր պատկերված է այծ կամ այծյամ, մեջքին թռուն, հավա-
նորար բազկ, ածումի դնչի մոտ ունդդագարդն է: Այս մոտիվը հանգիպում

Նկ. 32. Կարմիր տալեցրած կարասի դրոշմագարգ դոտու բեկոր՝ զաղանները հեռապնդում
են եղնիկներին:

է Անիի և Դվինի օրինակների վրա. կարծում ենք, որ վարպետներն ընդօրինակել
են ուղղ մոտիվները. վերջիններիս դրոշմակնիքները ձևոք են բերվել Դվինից, կա-
մ Դվինից Գառնիի փոխադրված արհեստավորի աշխատանք են: Այծի, այծյամի
մեջքին նստած թռչնի, հավանաբար բազկի մոտիվը հանդիպում է ոչ միայն
Գառնիի, այլև Դվինի և Անիի խեցեղենի օրինակների վրա: Ակնհերև է այն, որ
կարասների, ինչպես և արվեստի այլ ուսուցիչությունների վրա վերագրված
լուսկի մասիվը որսի, սրսորդություն առնարան է պատկերում:

Այծի և այլ զարդամոտիվների հանդիպում ենք նաև դրոշմումով զարդար-
ված սափորների վրա: Գառնիի նրբախեցի սափորներից մեկի բեկորի վրա (չ.
8, 2X1 սմ) նրբորեն պրոշմված են զնամուկում կանգնած, իրարից սանդղա-
կարգով սահմանադրված երկու այծերի ֆիգուրները, որոնք աչքի են ընկ-
նում պատկերման կատարելությամբ: Գոտու. այս մասում պատկերված այծը
ոահմանադրված է կենտոց անկյունի: Անհատաբեր չէ բարակ պատկերով, փոքր
չափի մի ուլ (N° 1964/304, Գ. 50, հասա. 0,4 սմ) խեցանոթի բեկորը. վերջը-
նիս պրոշմագոտու. վրա պատկերված է իրար հետևից ընթացող ձիերի վազքի
առնարան. բեկորի վրա ձիերի մոտիվների միայն մեկին է լրիվ պատկերվել:
Ձիու պարանոցի ասիկ թևը դիրքով արված են երեք զնդիկներ, ձին ներկայա-
ված է ցատկիս առնարանով:

Գառնիի խեցեղենի հավաքածուներում վերջինս առայժմ եղակի է. Անիի և
Դվինի խեցեղենի հավաքածուներում նման մոտիվով դրոշմագարգ սափորների
օրինակների չենք հանդիպում: Այս օրինակի դոշմություն հիմք է տալիս եզրա-
կացնելու, որ դրոշմելու տեխնիկան յայնորեն կիրառվել է ոչ միայն կարասների,
սնդկամոտների, թանրի և խեցանոթների կափարիչները այլև փոքր չափի
խեցանոթները, սափորները զարդարելիս:

Բազմասյուն զորքով և ունի մի կարասի № 1964/276 ընկորր (չ. 10,5X3 սմ) կարասի մակերեսին դրված փոքր իսլ վերադիր գոտու վրա պատկերված է ձիու ֆիգուրը պոչը վերև թռչող դերձակի, մեջքին պատկերված է թռչուն, ամենայն հավանականությամբ թռչուն, իսկ փորի առկա հոսանքները դասավորությամբ երեք օղակաձև նախշեր. նույնը արված է ձիու թռչող առկա և դնչի մոտ: Բեկորից ևրևում է, որ երկրորդ պլանում ես պատկերված է եղել ձի, որի միայն պոչն է պահպանվել ընկորրի վրա: Պոչի վրա պատկերված է նստած թռչուն: Այս ընկորրի վրա հանդիպող թռչնի մոտիվը ի տարբերություն այլ օրինակների թռչունը պատկերված է ոչ թե կենդանու մեջքի վրա, զլխիս մոտ, այլ ուղղակի պոչի մոտ արված օղակի վրա: Զիեր պատկերող գոտիներով կարասների ընկորներից ուշագրավ է մի կարասի (№ 1964/275) ընկորր, որի վրա 3,5 սմ տրամագիծ ունեցող զորքավազանով սխեմատիկ կերպով պատկերված են երկու ձիերի ֆիգուրներ, ձիերի միջև լեցուն սկուտեղ է պատկերված: Իսլ կողմի ձիու մեջքի վրա արված է երկու օղակաձև նախշեր ձախակողմյանի մեջքի վրա և փորի առկա եռանկյուն դասավորությամբ երեք օղակաձև պատկերներ: (Նկ. 33դ): Անիի պեղումների միջոցին երևան եկած կարասների գոտիների վրա ես հանդիպում են ձիերի ֆիգուրներ. այսպես № 1963/113 օրինակի վրա: Խրար հեռից ընթացող ուղանքի (կարավան) մոտիվն է պատկերված № 2100/115 կարասի գոտու ընկորրի վրա:

Գառնի խեցեղենի հավաքածուներում կենդանիներ պատկերող մոտիվներով կարասների ֆրազմենտար օրինակներից րացի հանդիպում են նաև զազանների պատկերով զորքավազան կարասների ընկորներ: Մի կարասի № 1964/286 ընկորրի զարդագոտու վրա պատկերված են դեմառդեմ, պրոֆիլ դիրքով կանգնած դադանների, ակներևաբար առյուծների կամ վագրերի ֆիգուրներ, որոնցից միայն մեկին է լրիվ պահպանվել. այս ընկորի վրա պատկերված կերևում է Հայաստանի Պետ. պատմական թանգարանի ֆոնդերում պահպանվող Գողգոթայի հայտնաբերված կարասի ընկորի վրա հանդիպող մոտիվները: Մի այլ ընկորի վրա առես վագր է պատկերված (Նկ. 33դ):

Գառնի զարդարուն կարասների վրա ի վերջո հանդիպում են նաև պարող մարդկանց աեսարան պատկերող օրինակներ, որոնք այնքան առատորեն հանդիպում են, մանավանդ Անիի և Դվինի զարդարուն կարմրաներկ փայլեցրած կարասների վրա: № 1967/120 կարասի զարդագոտու վրա առաջին պլանում պատկերված են այծ, մեջքին նստած թռչուն, դարձյալ այծ, և ապա խիստ ոճավորումով ևրեք պարող մարդկանց ֆիգուրներ: Զարդագոտու վրա պատկերված պարող մարդկանց սխեմատիկ ֆիգուրները հիշեցնում են միջնադարյան հայկական դորգերի վրա ոճավորումով պատկերված մարդկանց ֆիգուրները:

Ուշագրավ է նաև զորքավազան կափարիչի (№ 1966/125) ընկորր, որի վրա պատկերված են պարող մարդկանց ֆիգուրներ ռուսական և երկրաչափական զարդերի զուգակցությամբ: № 1964/274 (չ. 9,5X8 սմ) ընկորրի զարդագոտու վրա առաջին պլանում պատկերված են պարող մարդկանց ֆիգուրներ, ապա կենաց ծառի մոտիվը և սիրամարդ, որը սահմանազատված է կենաց ծառի մոտիվով (Նկ. 33դ): Սիրամարդի մոտիվը հանդիպում է նաև Գանձակի զարդարուն կարասների վրա: Պարող մարդկանց մոտիվը պատկերող օրինակներ են հայտ-

¹ Левиатов, Керамика старой Ганджи, Баку, стр. 10.

սի Դվինի զարդարուն խեցեղենի հավաքածուներում. X 1794 275 Դ. 1946-ը
 դրոշմազարդ դոստու վրա պատկերված են երեք պարող սարդիկ սիրամարգի,
 ալժի և կեսաց տնայր զուգակցությամբ: Գտնիի պեղումների ժամանակ հայտ-
 նարկրված խեցեղենի հավաքածուներում հանդիպում է նաև պարող մարդկանց
 զարդանախշով կարասներ վարդյակի սոսիվի զուգակցությամբ. ինվ. 271. Գ.
 1950 (չ. 9/8,2 սմ) բեկորի վրա դրոշմված է բացվող վարդյակը, որից ձախ
 առավորումով պատկերված են երկու պարող սարդկանց ֆիգուրները:

Նկ. 33. Հառնիի փայլեցրած կարասի դրոշմազարդ բեկորներ կենդանիների, զազան-
 ների և թռչունների պատկերներով:

Գտնիի պեղումներով երևան բերված դրոշմազարդ խեցեղենի վրա հանդի-
 պող մոտիվները IX—XIII դարերի հուլիական զարդարված աղյուսի կոթողների վրա
 արվող մոտիվներից են. վերջիններս հանդիպում ենք Անիի, Դվինի, Անրերդի,
 Գտնիի, ինչպես նաև Կարմիր լուրի վերին միջնադարյան շերտերի պեղում-
 ներով հայտնարկրված կարասների և նրանց բեկորների վրա. ալդ մոտիվների
 մի զգալի մասը հանդիպում ենք Վրաստանի և Ադրբեջանի, Դմանխիի, Գա-
 ձակի, Օրան-Կալայի—պեղումներով երևան բերված զարդարուն խեցեղենի

¹ Տե՛ս նկարը Կ. Ղ ա ֆ ա գ ա ղ ա ն, Դվին բազարը և նրա պեղումները, Նրեան, 1952,
 էջ 195:

օրինակների վրա: Զարգամոտիվների և խեցանոթների ձևի այնքան նմանությունը արդյունք է այն ռանի, որ մանավանդ Դմանիսիում և Գանձակում եղել է հալոսեակալության ստվար զանգված, աշհեստավորական խավի առկայությունը: Չի բացառվում և այն, որ անդրկովկասյան ժողովուրդների միջև ժամանակ միջակութային շփումներն ու փոխանակային հարաբերությունները կարող էին բերել այդ ժողովուրդների կողմից առանձին զարգամոտիվների ընդօրինակմանը, որոնցմանը: Գառնիի դարդարուն խեցեղենի մեջ թեև սակավ, հանդիպում են նաև վերադիր նախշեր ունեցող օրինակներ: Վերադրման եղանակով դարդարված խեցանոթների, մասնավորապես առատորեն հանդիպում ենք Անիի խեցեղենի հավաքածուներում, ընդ որում այս եղանակով են դարդարված ոչ միայն Անիի կարասների մի քանի օրինակներ, այլև հախճապակու, անդամ սնդկամանների առանձին օրինակներ: Վերադիր դարդով հախճապակե անոթները մեծ թվով օրինակներ են հայտնի Դվինի խեցեղենի հավաքածուներում:

Գառնիի պեղումների միջոցին առայժմ հայտնաբերվել են միայն առանձին օրինակներ, որոնք ինքնին հետաքրքիր են և հավասարում են այդ եղանակով խեցեղեն առանձին անոթների պատրաստման փաստը նաև Գառնիում: Վերադիր դարդ ունեցող խեցանոթների բեկորներից ուշագրավ է 1951 թ. պեղումների միջոցին Գառնիի ամրոցի մուտքից աջ, առաջին աշտարակի հետևում հայտնաբերված (№ 1965/210) կարմրաներկ, փայլեցրած խեցանոթի բեկորը: Վերջինիս վրա վերադրման եղանակով, ունի կերպով վերարտադրված է ոչխարի պատկերող ֆիգուրան, վերջինիս առջևի ոտքերը բեկորի վրա չեն պահպանվել (նկ. 33b): Վերադիր, ձևավոր կանթ ունեցող կարասների թվում հնաքերի է 1965/191, մի դրոշմազարդ կարասի (№ 1965.191) կանթը (չ. 6,8X5 սմ): Կանթի վրա վերադրումով պատկերված է առյուծի գլուխը: Պարզ երևում են դադանի ականջներն ու դնշին սեղմած թաթերը:

Ի վերջո Գառնիի խեցեղենի հավաքածուներում հանդիպում են նաև հայերեն արձանագրություն ունեցող օրինակներ, (№ 1964.265) կարասի բեկոր, որի վրա փորագրված է ՄՇՈ... բառը (նկ. 34): Կան և դեղնեղիկ ձևավորումով և կարմիր փայլեցրած ծխամորձի 6 օրինակներ (նկ. 35):

Գառնիի դարդարուն, մասնավորապես դրոշմազարդ խեցեղենի քննությունը ցույց է տալիս, որ X—XIII դարերում Գառնին ունեցել է ոչ մեծ չափի դարդարուն խեցեղենի անդակաձև արապերություն, որը դերազանցապես ծառայել է տեղի պահանջմունքներին ընդարարություն ապու համար: Գառնիում, որ այնքան մոտ էր գտնվում, միջնադարյան Հայաստանի արհեստի, արտադրության և առևտրի խոշորագույն կենտրոն Դվինին, մեծ չափով նկատելի է այն դարդամոտիվների ընդօրինակումը, որը ընդունել է Դվինի և Անիի խեցեղենին: Գառնիի դրոշմադարդ խեցեղենը, ելնելով վերջինիս հայտնաբերման տեղից, նյութից և զարգամոտիվներից թվագրվում է X—XIII դարերով:

Ձևաբանական խեցեղեն. Գառնիի պեղումների միջոցին երեան բերված խեցեղենի մեջ էական աեղ է դրավում ջնարակով պատած խեցեղենը:

Հնագիտական դրականության մեջ խեցեղենի այս խումբը հայտնի է եղել ջնարակապատ խեցեղեն անունով, թեև ջնարակ բառը հայերենում ընդունվել է իմաստավորվում խեցանոթի մեղադական զանազան օբսիդներով դուրսավորված յինելը և խեցին պատող նյութի բուն իմաստը: Հ. Աճառյանի Արմատական

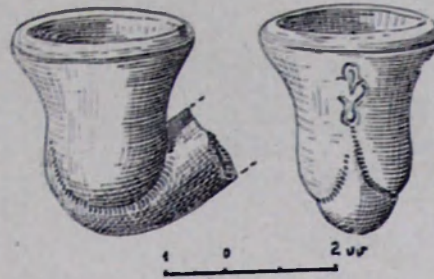
1 4. Ղ ա ֆ ա դ ա ղ ա ն, Դվին քաղաքի նրա պեղումները, էջ 224:

բառաբանում ջնարակ բառի տակ կարդում ենք. սանդարակ խեժը. sandaraque
Գաղիան. Բժշ. Եւթի տեսակ Լեղիւն Գաղիան Էրատ Հրուա. ՊՐ (1859): Միջնա-
սարկան գրականության մեջ ջնարակած անոթները կոչված են ապիկած:

Գաղիայի միջնադարւան խեցեղենի հավաքածուներում մեծ տեղ է զբաղում
ջնարակով պատած խեցեղենը. պեղում-
ների միջոցին երևան են եկել աղաման-
ների, ձիթաճրագների, պնակների, քրե-
դանների այլ խեցանոթների բեկորներ և

Նկ. 34. Կավե անոթի բեկոր, վրան
փորագրված ՄՆՈ

Նկ. 35. Ծխամորաներ, կավ. կարմիր
փայլեցրած:

ամբողջական նմուշներ, որոնք պատած են սիտդուլն և բազմազուլն ջնարակով:
Պեղումների միջոցին երևան բերված ջնարակած խեցանոթների վաղ օրինակ-
ները կրկնում են Գլխի համապատասխան նմուշների զարդերը իրենց ձևով ու
խեցիով նույնպես սերտորեն առնչվում են Գլխի խեցեղենի հետ. վերջիններս
թվագրվում են X—XI դարերով: Գաղիայի խեցեղենի հավաքածուներում հան-
դիպում են նաև Զվարթնոցի խեցանոթների վաղ նմուշների, թերևս IX դարի
անոթների ախլի նմուշներ, որոնք շատ քիչ են:

Ժամանակագրական առասկալից, ջնարակած խեցեղենի առավել վաղ
նմուշները վերաբերվում են IX—X դարերին և ամենայն հավանականությամբ
Գլխի արտադրանք են հանդիսանում: Խեցեղենի այս խումբը զարդապատ է
խեցին սղլիտակ կավե դանդաղածով՝ անդորով ոլատելու, սղլիտակ կավե դանդ-
վածք (անդորր) հետաքննելու, փարպրելու (զրավիրովկա) և այլ եղանակներով:
Ժամանակագրորեն ամենավաղ օրինակները անդորապատ նմուշներ են: Խե-
ցանոթի անդորով պատում էին խեցու մակերեսի անհարթությունները վերաց-
նելու, ալն հարթելու, ինչպես նաև ջնարակի համար պահանջվող ֆոնի նպասա-
կով: Անդորր հիմնականում տրվում է զեղապիտակաւն զրդապատմաներով: Վեր-
ջինն տառաջ ջնարակը ոչ միայն ոլորել, այլ վառ երանդներ, դուլներ էր սա-
նում: Անդորապատ խեցանոթները մեծ մասամբ պատել են թափանցիկ ջնարա-
կով: Վերջիններս անդորով պատվելուց հետո ուղղակի բեկվում էին ջնարակի
մեջ, կամ քսում ջնարակի, փորը ինչ շորանալուց հետո թրծում: Այս անգործապատ
խեցանոթները զերազանցապես միադուլն են: Այսպես, մի պնակի (N 1967/155,

1. Ա. Ա. Մ. Մ. Մ. Արմատական բառարան, հատ. Ե, էջ 1222:

չ. 17X10 սմ) բեկորը ներսից պատած է կաթնա-գեղնավուն գույնի ջնարակով. պնակի ֆոնի վրա երկու տեղ կանաչ ջնարակի ցայտքեր կան: Վերջինիս վրա նշմարվում են եռոտանու ոտքերի տեղերը. նկարագրված օրինակը հիշեցնում է Դվինի X—XI դարերի նմուշները: Կանաչ գույնի ջնարակով է պատած № 1964/343 պնակի բեկորը, ներսից մակերեսը ծածկված է կանաչ գույնի ջնարակով, զրսից միայն եզրամասն է պատած հաստ շերտով կանաչ գույնի ջնարակով: Նկարագրված օրինակը օդադորովի է նաև հետազայում. քարզվելուց հետո. վերջինիս շարգված մասերն իրար միացնելու համար արել են անցքեր և ապա մետաղե լարով ամրացրել: Գառնիի պեղումների միջոցին հայտնարելվել են խեցանոթների նմուշներ, որոնք ջնարակի գույնով և խեցանոթի ձևով սերտորեն աղերսվում են Դվինի ջնարակած խեցանոթների վաղ օրինակների հետ: Բերենք այդ նմուշներից մեկի (№ 1964/348) պնակի բեկորի նկարագիրը: Պնակը պատած է անգորով, ապա վերջինիս վրա քսված է մուգ գեղնավուն ջնարակ:

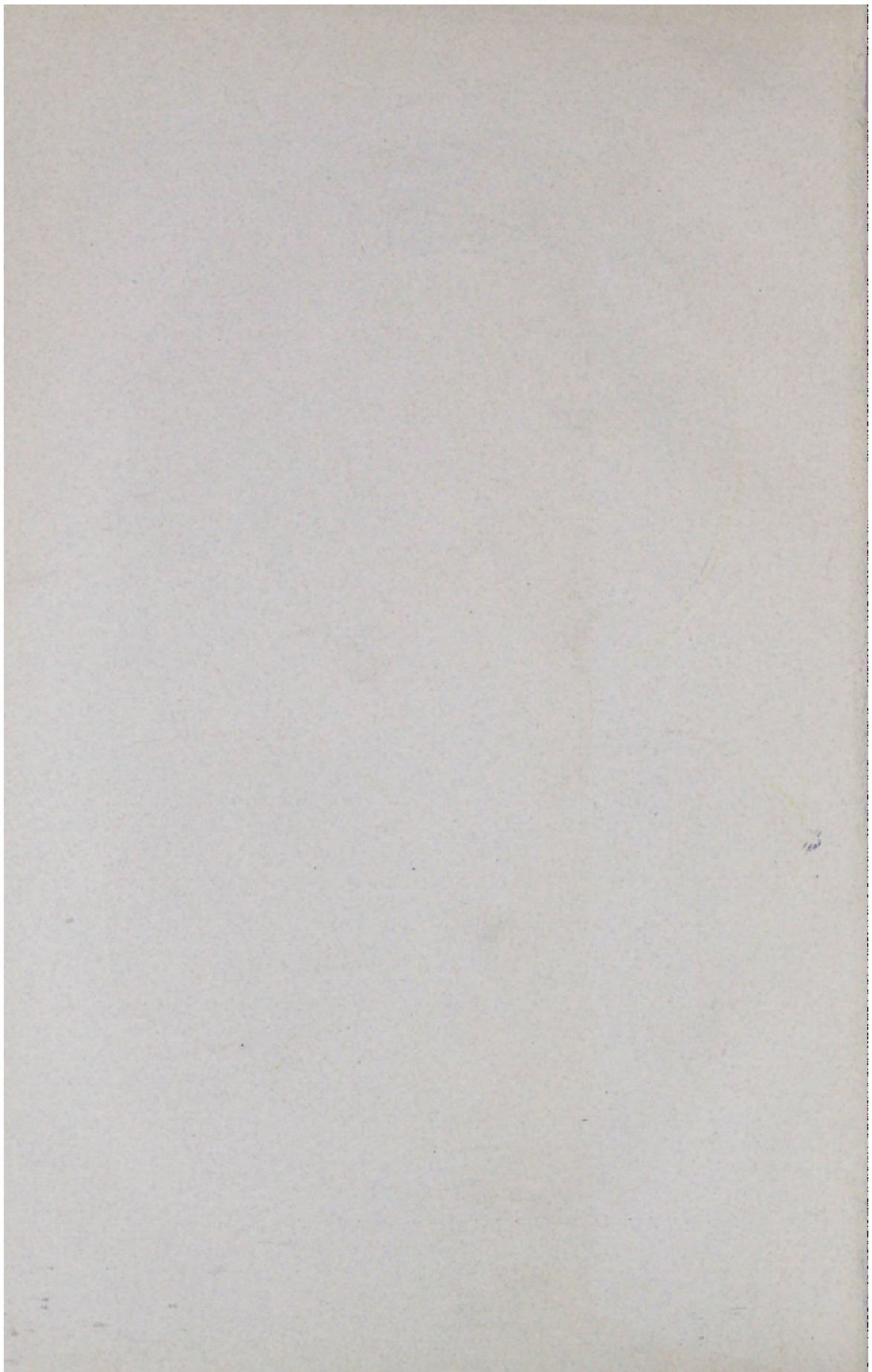
Բեկորը դարգարված է փորագրությամբ (դրավիրով կա): Պնակի շրթի դրսից և ներսից դեռես խեցու թաց վիճակում արված է իրարից որոշ հեռավորության վրա պնակը շուրջանակի լուրորդ դորդ: Փորագիր տեղեկում, անգորդ հեռացված է և ջնարակը ուղղակի խեցու վրա, հաստ շերտով է ստած, ուստի շագանակագույն երանգ է սաացել:

Փորագրելու եղանակով վերագիր զարդի ղուգակցությամբ Դվինի և Անիի նմանօրինակ նմուշները հիշեցնող խեցանոթներից ուշագրավ է № 1964/349 պնակի շրթնամասի բեկորը: Պնակի շրթին մոտ արված են շուրթը թուրորդ երկու գծեր, ուր ջնարակը քերված անգորի տեղում հաստ շերտով նսած լինելու պատճառով սև է երեում: Նույն գծագրագն է արված նաև պնակի հատակին մոտ. վերջինիս ֆոնը կանաչավուն է: Դրսից պնակը ջնարակով է պատվել մինչև հատակը, այն դրսից ունի վերագիր դարդ, զարդարման եզանակ, որը ընորոշ է գերաղանցապես Անիի և Դվինի հախճապակու օրինակներին: Գառնիի այս խեցանոթի բեկորի վրա արված է կոճակաձև վերագիր զարդ. այն ռաժանված է չորս մասի և յուրաքանչյուր հատվածում արված է մի կետ: Վերագիր զարդը հիշեցնում է վարդյակի ոճավորված մոտիվը:

Գառնիի միջնադարյան շերտերի սելդումներով երեան բերված խեցեղենի ամենավաղ օրինակները, դատելով առնթեր նյութից, վերաբերում են ամենաուշը IX դարին: Վաղ նմուշներին ընորոշ են միագույն զարգերը, խեցանոթների, խեցեղեն կերավածքների շրթերի դեպի դուրս խիստ փոփածությունը, գույների յուրահառակ գուգորդումը, ինչպես նաև տեխնոլոգիական այլ առանձնահատկություններ, որոնք ընորոշ չեն, ինչպես Գառնիի XIV—XV դարերի, այնպես էլ Դվինի IX—XIII դարերի ջնարակած խեցեղենի համար: Գառնիի ջնարակած խեցեղենի վաղ նմուշները գեռես շատ չեն և հայտնարելածը դեռես հիմք չի աալիս խոսելու Գառնիում IX—X դարերում խեցեղենի սեփական արտադրության մասին, որն րսա երևույթին գոյություն է ունեցել XII—XV դարերում: Գառնիի ջնարակած նմուշների վաղ օրինակներից մի քանիսը ձևով, և զարգամոտիվներով ուղղակի նմանություն են երևան բերում Դվինի պեղումների ժամանակ հայտնարելած առանձին նմուշների հետ. այսպես, ջնարակով պատած մի պնակի (№ 1963/194) բեկորի գեղնա-մոխրավուն ֆոնի վրա վերջնարակման եղանակով արված են բուսական զարգանախշերի եզրագծերը. պնակի շրթին մոտ աղեղնաձև դարդն է. վերջինս

Տախտակ III, Ջնարակած պնակներ, Թերի, XII—XIII դարեր:

արված է կանաչ գույնի շնարակով: Հետագայում կերպով շուշանի գարգառոտից: Իշխանոյ Լոսթերթ Բուսական նախշի թերթերն արված են մուգ գեղին երանդ ունեցող շնարակով: Պնակի վրա, ներսից պակերված է նաև կանաչ գույնի շնարակով և զարդավորող միտքը շրջաններ, որոնց շուրջը արված են մուգ շագանակա-դույն շնարակով կետեր: Գառնիի խեցեգների վաղ օրինակներից է շնարակած պնակի (№ 1963/694) բեկորը (հատակի սասն է): պնակը հարթ հասակով է և շնարակով է պատած միայն ներսից: Պնակի հատակի վրա կապույտ գույնի շնարակով զարդարվող մակերեսը բաժանվել է քառակուսիների: որոնց մեջ շախ-մատաձև դասավորությամբ արված է նևասյաքի նմանվող ոճավորված, դժա-դիր պարզ Դիշեցնող սախշը: Պնակի պահպանված բեկորը մեծ է (10X7,5 սմ) խեցին ուղիստակաժիլ է, մանրահատիկ: Գառնիի շնարակով պատած այս վաղ օրինակը իր պարզամոտիվներով Դիշեցնում է Դվին քաղաքի կենտրոնական թա-ղում 1938—1939 թթ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերված բազմազույն քրեյանի օրինակը¹: Դվինի օրինակը ի տարբերություն նկարազրվածի գրեթե ամբողջական է, ֆոնը վարդապույն: Դվինի այս օրինակի հատակի վրա քառա-կուսիների բաժանումն ի տարբերություն Գառնիի օրինակի կատարված է կանաչ դույնի շնարակով: Ինչպես Գառնիի, այնպես էլ Դվինի օրինակի վրա, քառա-կուսիների մեջ մեղրնդմեջ արված են նևասյաք հիշեցնող զարդեր: Դվինում հայտնաբերվել են Գառնիի նկարազրված նմուշի տիպի և այլ օրինակներ, նաև Կաթուղիկ և Կեղեցու շրջապատում, միջնաբերդի ստորին շերտի պեղումները ժամանակ, որտեղ Կ. Ղաֆադարյանը իրավամբ հասարկում է շնարակած խե-ցանոթների վաղապույն նմուշները և թվագրում IX դարով²: Ճիշտ է, թևե վերհում նկարազրված ախյի խեցանոթներ հայտնաբերվել են նաև Զվարթ-նոցում³, սակայն, Զվարթնոցի օրինակներն ինչպես ստվել է ավելի մեծ չափերի խեցանոթներ են, փոխած ափսեներ և շնարակի այլ դույններով են հասկա-նալովում, որտեղ հատուկ չեն Դվինի օրինակներին, Գառնիի նկարազրված նմու-շին: Զվարթնոցի նմուշները հատկանշվում են վարդապույն և դեղին-սպիտակա-վուն ֆոնի (սնդուրի) վրա բաց կանաչ, դեղին և շագանակապույն երանգ ունեցող շնարակով բուսական պարզամոտիվների գերակշռությամբ: Այսպես, Զվարթնո-ցի բազմապույն շնարակով զարդարուն ափսեն (թերի) ի տարբերություն Դվինի ափսեի վրա երանգ ունեցող շնարակած օրինակների, ներսից օվալաձև կենտրո-նական պուրը քառասյան է: Հյուսիսածքի նրբին զարդամոտիվով, վերջինս ար-ված է, ինչպես և բուսական զարդերը, ուղղակի անյուրի վրա: Կենտրոնական ովալաձև պուրը շուր հաստվածներում պակերված քառասյակաթերթ զարդերը կանաչ դույնով պոնավորվելուց բացի, յուրաքանչյուր պակաթերթ շագանակա-դույն շնարակով և զարդավորված է կևազարդերով: Զվարթնոցի այս օրինակը սուսված չի հունդիլում ինչպես Դվինի այնպես էլ Գառնիի հավաքածուներում: Զվարթնոցի շնարակած խեցանոթների այլ նմուշներ հետագայում կերպով հիշեց-նում են, Դվինի նշանակալից թվով և Գառնիի սակավաքանակ առանձին օրի-նակները: Զվարթնոցի բաց անյուրի վրա արած պույնգգույն նկարներով զար-դարված օրինակներն էլ⁴ հիշեցնում Գառնիում պոնված պնակի (№ 1963/734) շրթնամասի բեկորը: Բեկորի խեցին վարդակաթմիր է: Պնակի դեղնա-մոխրա-

1 Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 210:

2 Նույն տեղում, էջ 209:

3 Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, I, էջ 234:

4 Նույն տեղում, էջ 209:

գույն ֆոնի վրա շաղանակագույն ջնարակով արված է հռապսակաթերթ զարդի կոնտուրները, պսակաթերթերը գունավորված են գեղնավուն ջնարակի մեծ ցալտերով: Խիստ ետ փոված շրթին մոտ կանաչ գույնի ջնարակով արված է խիստ ոճավորված բուսական զարդ, որի մեջ դարձյալ մուգ գեղին գույնով հրանգավորել են զարդը: Պնակը դրսից ջնարակով չի պատվել: Վերեում ըկրված Դվինի, Գառնիի և Զվարթնոցի խեցեղենի վաղ նմուշների առաձին օրինակների նմանությունը և Զվարթնոցի առաձին օրինակների հետավոր նմանությունը տեղական յուրահատկություններն է մատնանշում և կասկած չի հարուցում, որ ջնարակած վաղ խեցանոթներ արտադրվել են նշված երեք կենտրոններում էլ հավասարապես: Պեղումների միջոցին հայտնաբերված նմուշները, վերջիններիս բաղդատումը Դվինի և Գառնիի վաղ նմուշների հետ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Զվարթնոցում հայտնաբերված օրինակները տեղական են և ոչ թե բերված են Դվինից, ինչպես սխալ կերպով կարծում է Բ. Շելկովնիկովը¹: Բ. Առաքելյանը, չբաժանելով Շելկովնիկովի կարծիքը գրում է. «Զվարթնոցի խեցեղենը, սակայն շատ ինքնատիպ է... որպիսի և ոչ մի օրինակ չի գտնվել Դվինում, կարելի է կարծել, որ միջին դարերում կրկին քաղաք դարձող Վաղարշապատը նույնպես կարող է խեցեղենի իր սեփական արտադրությունը ունենալ, հակառակ դեպքում պետք էր ենթադրել, թե տյգ խեցեղենը բերված է ինչ որ տեղից: Հայտ կենտրոնից»²: Գառնիում հայտնաբերված վաղ նմուշները հաստատում են նմանօրինակ խեցանոթների երեք կենտրոնների առկայությունը: Խեցեղենի մասնագետները վերջիններս IX դարով թվագրելով ելակետ են ունենում այն, որ այդ դարից վաղ նմուշներ առայժմ անհայտ են:

Միջին դարերում վերստին կյանքի կոչված Վաղարշապատը հնարավոր է. ունեցել է խեցեղենի սեփական արտադրություն, որի XI—XIII դարերի նմուշները թեև առայժմ խիստ սակավ են, սակայն հիմք են տալիս ենթադրելու այդ ժամանակի խեցեղենի առկայության մասին Վաղարշապատում:

Գառնիի տեղական խեցեղենի միագույն նմուշներից ուշագրավ է սղաթասի բեկորը, № 1967/87, որը պատած է փրուզագույն ջնարակով: Ուշագրավ է ջնարակած սափորի բեկորը, (№ 1965/5) որի դեպի փորը գնացող մասը նիստեղ ունի: Բեկորից երեւում է, որ սափորը դրսից ծածկված է եղել կանաչ գույնի ջնարակով: Միագույն ջնարակած նմուշներից հարթ հտտակով, սուր քթով ձիթաճրագը (№ 1965/179) պատած է կանաչ գույնի ջնարակով: Նյութից ելնելով նկարագրված օրինակները կարելի է թվագրել X—XI դարերով: Գառնիի տեղական խեցեղենի մեջ առանձին խումբ են կազմում միաժամանակ տեխնոլոգիական երկու հղանակների գործադրմամբ դարգարված խեցանոթները: Հայտնի է, որ անոթի վրա փորագրումն արվում է նախքան վերջինիս ջնարակով պատելը և թրծելը: Գառնիի (№ 1967/152) պնակի բեկորի (7,4 սմ) վրա փորագրված է երկրաչափական դարձ` հռանկյուն երկզիծ ֆիգուրա, ապա պատվել է շագանակագույն ջնարակով: Առընթեր նյութը հիմք է տալիս այն թվագրելու X—XI դարերով:

Փորագրելու (գրավիրովայի) տեխնիկայով դարդարված Գառնիի օրինակներից հետաքրքիր են (№ 1965/174) պնակի բեկորները (8 բեկոր): Պահպանվածը պնակի շրթնամասն է:

¹ Б. А. Шелковников, Керамика и стекло из раскопок Двина. Труды Госуд. Исторического музея Архива, том 4, стр. 28.

² Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, էջ 234:

Փորագրելու, եղանակով պնակի մակերեսին արված է հյուսվածքի գեոեցիկ մոտիվը. այն պատած է մուգ երկնագույն ջնարակով: Պնակի վրա փոքաբերված տեղերում ջնարակը հաստ շերտով է նստել և նրբերանդել այն: Բեկորից նրկում է, որ դրսից պնակի կեսը ջնարակով է պատած, պերջրնիս ֆոնը կաթնավուն է: Խրաշից որոշ հեռավորության վրա ուղղահայաց իջնող գծեր են տարված: X—XII դարերով թվագրվող փորագիր զարդ ունեցող ջնարակած խեցանոթ-ներք (վառպատի նշանով օրինակներից) ուշադրավ է № 1965—173 պնակի բեկորը (հատակը): Փորագրելու ախնիկաւով պնակի հատակի վրա արված և լուսական պարզանախշերի կոնաուրները ապա պնակը ներսից պատվել է երկնագույն ջնարակով. պնակի հատակին վարպետի նշան կա:

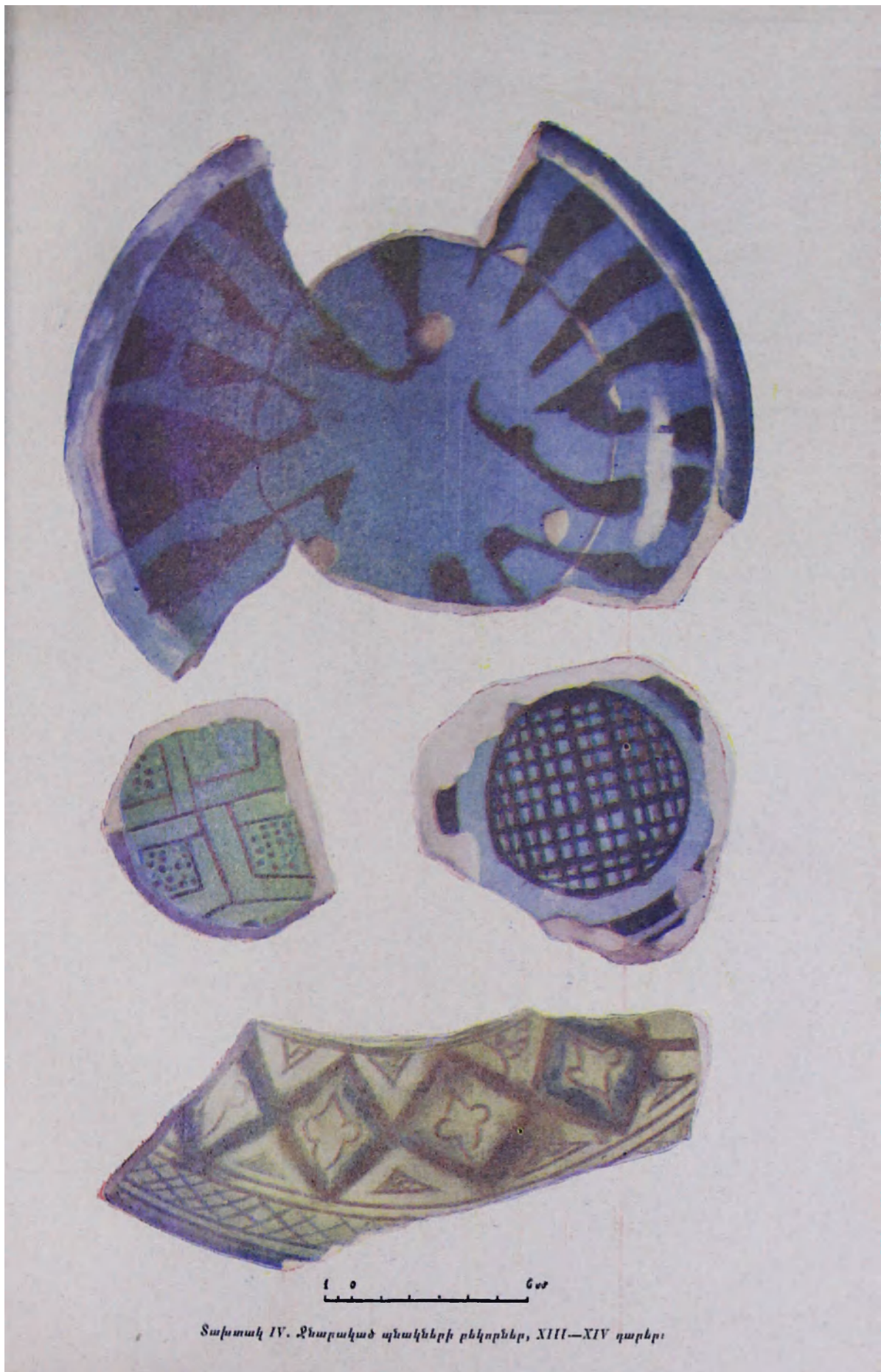
Պեղումների միջոցիւ երևան բերված խեցեղենի մեջ մեծ քանակ է կազմում այն խեցեղենը, որը զեղազարդված է անդորր հեռացնելու, փորագրելու (դրավորովկայի) տեխնիկայով: Խեցեղենի այս խումբը խիստ նմանության բծեր է դրսևորում Դիլինում հայանարեղված խեցեղենի հետ: Նմանությունը առկա է ու միայն ձևի, այլ նաև դարգամոտիվների, ջնարակի դույների հար և նման ձևերով դործարելու մեջ: Դիլինի XI—XIII դարերի ջնարակապատ խեցեղենը հիշեցնող Դանիի համարածուի այս խումբը ելնելով համանման դարգամոտիվների, խեցանոթների ձևի նմանությունից թվագրվում է XI—XIII դարերով: Նկատենք, որ ինչպես Դիլինի, այնպես էլ Անիի խեցեղենի հավաքածուներում հանդիպում են ջնարակապատ նմուշների բեկորներ, որոնց վրա պահպանվել են անցքեր, անկամ գումի մնացորդ, որը ծառայել է պնակի ջարդված բեկորներն ամրացնելու համար: Հետաքրքրական երևույթ, որը բացատրվում է ամենայն հավանականությամբ ջարդված անոթի նորոգելու և դործածելի դարձնելու, ինչպես նաև իրեն դարգապնակ օգտագործելու նպատակով: Ի վերջո նորոգման նպատակով գումերով ամրացված խեցանոթների բեկորների զուտը Դանիում, մասամբ կոտրվում է այդ տեսակի ամանեղենի Դանիում մասսայական զործածության մեջ չլինելու, թանկարժեք սպասեղեն համարվելու հետ: Համառոտակի անդրադառնալով փորագիր խեցեղենին, բերելով ամենաբնորոշներից մի քանիսի նկարագիրը՝ նշանակալից բանակ են կազմում փոքրագիր, անդորր հեռացված և միադույն ջնարակով ծածկված խեցանոթների օրինակները: Ինչպ. 1968/14. ջնարակած պնակի բեկոր հաստ խեցիով (չ. 10X4 սմ): Վերջինիս վրա (ներսից) փորագրելու և անկորը հեռացնելու տեխնիկայով կտր կողերով սուր անկյուն հատնկյան դարպ: Ե զծաղրված, թերևս սրտակաթիլի և ապա սրա մեջ անդորր հեռացնելու տեխնիկայով բուսական դարպ: Պնակը ամրոգջովին պատած է մուգ դանաչ գույնի ջնարակով, զծաղրի եզրաղծերի և անկորը հեռացված տեղերում թափանցիկ ջնարակը նստած է մուգ խեցու վրա և համապատասխան երանգ է ստացել: Բեկորի վրա պահպանվել է անցք, վերջինս ջարդված բեկորները ամրացնելու համար է: Անկորը հեռացնելու տեխնիկայով զեղազարդված օրինակներից հետաքրքրական է մեծ բրնդանի բեկորը (№ 1968/14): Քրեղանի վրա անկորը հեռացնելով ապա վերջինս մուգ կանաչ գույնի ջնարակով ծածկելով ստացվել է ռճամբոված զեղեցիկ բուսական դարգ: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս

1 Գարգատուն անոթների վերաբերյալ վկայություն ենք գտնում նաև հայ մատենագրության մեջ. Գր. Մագիսարոսը գրում է. «Ոչ հաւանիմ, ասեր, կարկատուն անոթից առ հօրադոյն թագատորս մատենէ և աչ վստահանամ երբէք ի սէր տրբունիս: Գր. Մագիսարոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 123:

օրինակի վրա անգործ հեռացված տեղեկում ջնարակը մուգ երանգ է ստացել: Հետաքրքիր է ցածր օղակաձև հատակով պնակի բեկորը (№ 1968/32), որի ֆոնը նույնպես ծածկված է մուգ կանաչ գույնի ջնարակով: Պնակի հատանք վրա փորագրելու և անգործ հեռացնելու եղանակով զուգահեռ տարված, ապա այդ գծերը թեք հատող շառավիղներով արված շեղանկյունազարդեր. որոնց վերջավորվող մասերը անգործ հեռացված լինելով, մուգ երանգ են ստացել: Շեղանկյունների մեջ տեղ-տեղ արված են փոքր շրջանաձև զարդեր: Նույն տեխնիկայով կանաչ գույնի ջնարակով արված նշաձև նախշերով է դարձարված № 1969/34 պնակի բեկորը: Ուշագրավ է նաև № 1066/133 պնակի բեկորը (շրթնամուտք): Անգործ հեռացնելու եղանակով պնակի շրթի մոտ ստացվել է կատարման վարպետության աչքի ընկնող գեղեցիկ պարանաղարգ, որը ի տարբերություն այլ անոթների վրա հանգիստ ունի զարդի ոչ թե գծագիր, այլ լայն, ծալավանաձև գեղեցիկ հյուսվածք է հիշեցնում: Հյուսվածքաղարգի եղբայրների վրա ջնարակը հաստ շերտով նստելով գեղեցիկ սև երանգ է հաղորդել վերջինիս: Պնակի ֆոնը ամրոջող ծածկված է մուգ կանաչ ջնարակով: Տառերի իմիտացիա հիշեցնող ոճավորված գեղեցիկ զարդով է զննարկված անգործ հեռացման տեխնիկայով արված պնակի բեկորը (№ 1967/158): Անգործ հեռացնելու տեխնիկայով զարդարված խեցեղենի նմուշների մեջ սակավաքանակ չեն գեղնա-սպիտակավուն ֆոն ունեցող օրինակները: № 1969/86 քրեղանի ներսից, անգործ հեռացնելու և փորագրելու տեխնիկայի զուգակցությամբ արված են նրբին, ոճավորված բուսական գեղեցիկ զարդանախշեր: Անգործ հեռացված տեղերում ջնարակը նստել է ուղղակի խեցու վրա և վերջինիս գեղեցիկ շաքանակագույն երանգ է հաղորդել: Պնակի գեղնա-սպիտակավուն ֆոնի վրա տեղ-տեղ կանաչ ջնարակով ցայտքեր են արված: Նույն եղանակով և բուսական ոճավորված զարդերով են գեղազարդված № 1964/352 և № 1964/355 պնակների բեկորները:

Գառնիի X—XIII դարերի ջնարակված խեցեղենի հավաքածուներում համեմատաբար մեծ քանակ են կազմում զարծյալ Դվինի խեցեղենի տիպի փորագիր զարդերով օրինակները. Գառնիի վազ փորագիր օրինակներից (№ 1964/354) գեղնա-շաքանակագույն ֆոն ունեցող պնակի վրա (№ 1964/354) շրթին մոտ, վերջինիս զուգահեռ տարված է պնակի ներսից շուրջանակի բոլորող երկգիծ զարդ, որը շաքանակագույն երանգ ունի: Միազույն ջնարակի ֆոն ունեցող նմուշներից (№ 1964/330) ցածր օղակաձև հատակով պնակի բեկորի վրա փորագրելու տեխնիկայով հատակի վրա աստիճանաբար են իրար հատող շառավիղներով Պնակի մակերեսը պատած է կանաչ գույնի ջնարակով:

Ուշագրավ է մասնավորապես մի պնակի բեկորը (№ 1964/349), որի վրա փորագիր զարդին զուգակցում է վերագիր զարդը: Պնակը ջնարակով է պատած նաև զրսից (մինչև հաակը): Պնակի շրթին մոտ վերեից և ներքևից երկգծերով եզերվող, պնակը զրսից շուրջանակի բոլորող զարդաժապավենի մեջ վերագրման եղանակով ամրացվել է ասես խաչի դարդ. զարդի շուրջ հատվածներից յուրաքանչյուրում արված է մեկական գնդիկ: Զարդը հիշեցնում է վարդյակի ոճավորված մոտիվը: Գծաղարգ օրինակներից ուշագրավ է բարձր օղակաձև հատակով ջնարակած պնակի բեկորը (№ 1968/32): Վերջինիս վրա արված են երկշրջան և ապա գծագիր վարդյակի գեղեցիկ մոտիվը, ըստ որում գծագրող տեղերում ջնարակը նստած է ուղղակի խեցու վրա և սև երանգ է ստացել: Քառակուսիներ հիշեցնող զարդեր է կրում բարձր օղակաձև հատակով պնակի (№ 1964/329) բեկորը: Հաակի վրա պատկերված քառակուսիների մեջ ար-

Տախտակ IV. Զեարակած պեղանների բեկորներ, XIII—XIV դարեր:

ված են հասկանալի շարքեր: Պնակի վրա պատկերվել են եռոտանոց ոտքերով հետքեր:

Բուսական պեղեցիներում հայտնաբերված դարձեր ունեցող պնակներից ուշագրավ է № 1962/30 պնակի շրթնամասը: Արջի սաղարթի ամրոցը ունի ծածկված է կաշու: Գոյնի քնարակում Պնակի շրթի վերին մասի վրա փորագրված իրարից 1 սմ հեռավորության վրա տարված են զուգահեռ գծեր, որոնց մեջ իրար հետոյ սպիրտային հեղուկով շրթից ներքև արված են 3 սմ լայնությամբ փորագիր դարձեր, ապա սրա մեջ ունեցող բուսական դարձեր, որպիսին հանդիպում են Գոյնի քնարակում օրինակների վրա: Գոյնի միջնադարյան խեցեղենի համալսարաններում հանդիպում են նաև փորագիր պնակների բեկորներ, որոնք վրա արված փորագիր նախընդհանուր է ինչպես դարձերը ապա, այլ ուղղակի պատկերված ուղղահայան և հորիզոնական գծերի հատումով, մասնաճանճան պատկերի հիշեցնող մոտիվներով պատկեր նախապես արված, այդպիսիների ֆոնը դերագանցակա ծածկված է զեղնապատկեր քնարակով: Այս տիպի օրինակներից № 1965/176 պնակի բեկորի վրա մեղրագմբե արված են ամրոցը ունեցող շեղանկյունաձև փորագիր դարձեր, եզրագծերը շաղանկապատկեր, պատկերված մակերեսը կանաչ քնարակով արված բուսական դարձեր: Պնակի վրա փորագիր տեղերը, որ քնարակ ուղղակի խեցու վրա է նստած շաղանկապատկեր է: Իրեն նույն բուսական ունեցող դարձերն են պատկերված մեծ քրեղանի (№ 1964/352) բեկորի վրա: Եկարագրվածներին հիշեցնող օրինակներ Գոյնի խեցեղենի համալսարաններում գրեթե չեն հանդիպում: Ի դեպ նկատենք, որ Գոյնի համալսարաններում փորագիր օրինակները պահպանվում են Փորագրելու տեխնիկայով պարզարված նմուշներից ուղղանկյուն արձանի է քնարակած պրոտիկի № 1967/155 բեկորը: Պնակը զեղնա-ուղիտակապատկեր ֆոնի վրա, շրթին մասը շուրջանակի ձգվում է լայն պարզամասկապատկեր, որի եզրերը և բուսական մակերեսն ամրոցը ունեցող զանազան փորագրված է փորագրելու տեխնիկայով: Զարդապատկերի վրա ուղղահայան և հորիզոնական տարված գծերի հատումով ստացվել է մասնի շեղանկյունաձև դարձեր: Պնակը դրսից պատած է բաց կանաչապատկեր քնարակով: Արջի շրթին պահպանվել է այլ առիթից թրծման մասնակ պատկերված խեցու և քնարակի մասը: № 1960/14 պնակի բեկորի վրա փորագրված է տեղային հետաքննելու տեխնիկայի պատկերով: արվել են երկրաչափական և բուսական պարզամոտիվներ: Պնակի կանաչապատկեր ֆոնի վրա հատակին արված է վերջինս շուրջանակի բոլորող զեղեցիկ համալսարանային: Այն եղևում է գծերով: Պնակի վրա գծերի մասերում քնարակը նստած է ուղղակի խեցու վրա: Այդ պատճառով շաղանկապատկերը երանգ է ստացել: Հյուսվածքադարձ ենք պատկերում նաև № 1968/14 քնարակած պնակի բեկորի վրա, որն ի տարբերություն վերը նկարագրվածի, ոչ թե սեյս է, այլ միայն փորագիր:

Գոյնի միջնադարյան շերտերի պեղումներով երևան բերված խեցեղենի լինությունը ցույց է տալիս, որ Գոյնին ունեցել է ինչպես անգործ հետաքննման, այնպես էլ փորագրելու տեխնիկայով պարզարված տեղական նմուշներ փորագրելու օրինակների զերակշռությունը:

Գոյնի խեցեղենի համալսարաններում մեծ քանակ է կազմում քնարակապատկեր խեցեղենի այն խմբերը, որը դերագանցակա դարձարված է վերջնական մասնաճանճան տեխնիկայով: Խեցեղենի այն խմբին բնորոշ է կապույտ, սև, մուգ կանաչ և այլ գոյնի քնարակներով պնակների, խեցանոթների պարզարժույթ: Այն խմբի մեջ մտնող նմուշների մի զգալի մասի հաաակի վրա կան վարպետի նշաններ,

ընդ որում վարպետի նշաններից մի քանիսը կրկնվում են. հանդիպում են նաև խոտանի բեկորներ, ինչպես և ջնարակած պնակների միջև թրծելիս գրվող եռոտանիները, որոնք վարպետի նշանով նմուշների հետ միասին ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ խեցեղենի այս խումբը տեղական. Գառնիի արտադրանք է: Առնթեր նյութից, գարգամոտիվների և զարգարման տեխնիկայից ելնելով խեցեղենի այս խումբը թվագրվում է XIV—XV դարերով: Բերենք փորագիր զարգերով այս խմբի ամենարժեք մի քանի նմուշների նկարագիրը: № 1964/264, զնարակած պնակի բեկոր. խեցու հաստությունը հատակի մոտ 1,2 սմ փորագրումով պնակի անգորի վրա պատկերված են ոճավորված բուսական զարգեր: Պնակը ծածկված է փիրուզագույն ջնարակով: Նույն տեխնիկայով են զարդարված նույն ժամանակով թվագրվող № 1964/334, 1964/340 և այլ օրինակներ, որոնց վրա լրելին վերարտադրված են ոճավորված զանազան բուսական զարգամոտիվներ: № 1965/167 պնակի վրա փորագրումով արված պսակաթերթի պատկերող զարդերի վրա տարբեր գույնի ջնարակով արված են ցայտեր: Նույն տեխնիկայով է զարդարված № 1967/129 պնակի բեկորը, որի վրա արված են բրթաձևեր մուգ շագանակագույն և փիրուզագույն ջնարակով:

Գառնիի պեղումների, մասնավորապես ամրոցի մոտ, երեք աշտարակների հեռում պեղված տեղամասում, ինչպես նաև խճանկար հատակով բաղնիքի և պալատական կառույցների խմբի պեղումների ժամանակ վերին շերտերից հայնաբերված խեցեղենը առնթեր նյութից դատելով վերաբերում է XIV—XV դարերին և հանդիսանում է տեղական, Գառնիի արտադրանք: Վերջինս լադմագույն է. այն բնութագրվում է րավականին խճված զարգանկարներով: Այս խմբին առավել բնորոշ է բուսական խիստ ոճավորված զարդանախշը: Ընդ որում զարդանկարները միշտ չեն. որ կրում են հայկական զարգավեստին բնորոշ ձևերի կնիքը, վերջիններիս վրա զգալի տեղ է գրավում, թերևս պարսկականը, որը թեև ընդօրինակություն չէ, այնուամենայնիվ գզացվում է վերջինիս ազդեցությունը: Այդ դարերում խեցեղենի այս խմբի վրա հայկական զարգամոտիվների գերակշռության խախտվելը բացատրվում է երկրի քաղաքական անհաստատ վիճակով պայմանավորվող օտար բնակչության առկայությամբ, ինչպես նաև բնակչության, մասնավորապես վերնախավի սյդ ժամանակների աշակով: Խեցեղենը, որպես զանգվածային աբտադրության բնագավառ, բնական է. որ կրելու էր ժամանակի ազդեցությունը: Գառնիի XIV—XV դարերի խեցեղենի վրա հանդիպող զարդերն իրենց ոճավորությամբ առավել հիշեցնում են գորգային զարդերը, որոնց ինչպես հայտնի է բնորոշ է զարդերի առավել ոճավորումը:

Գառնիի XIV—XV դարերին թվագրվող խեցեղենի հսկայածուներում մեծ քանակ են կազմում վերջնարակման եղանակով զարդարված խեցանոթների նմուշները: № 1967/154 պնակի երկնագույն ֆոնի վրա սև գույնի ջնարակով, ներսից, հատակից դեպի շրթերն են տարված պսակաթերթի հիշեցնող լայն ճառագայթներ (շառավիղներ): Պնակի հատակի վրա ներսից նշարվում են եռոտանու ոտքերի տեղերը: Վերջնարակման տեխնիկայով զարդարված նմուշներից ուշագրավ է վարպետի նշան ունեցող բարձր օղակաձև հատակով պնակի (№ 1965/167) բեկորը: Պնակի ներսից, հատակին փիրուզագույն ֆոնի վրա սև գույնի ջնարակով արված է վարդյակը պատկերող զարդ: Վերջինիս պսակաթերթի եզրագծերն արված են սև գույնի ջնարակով: Պնակի հատակի վրա վարդյակի զարգամոտիվի շուրջն արված են դարձյալ բուսական, սակայն ոճավորված

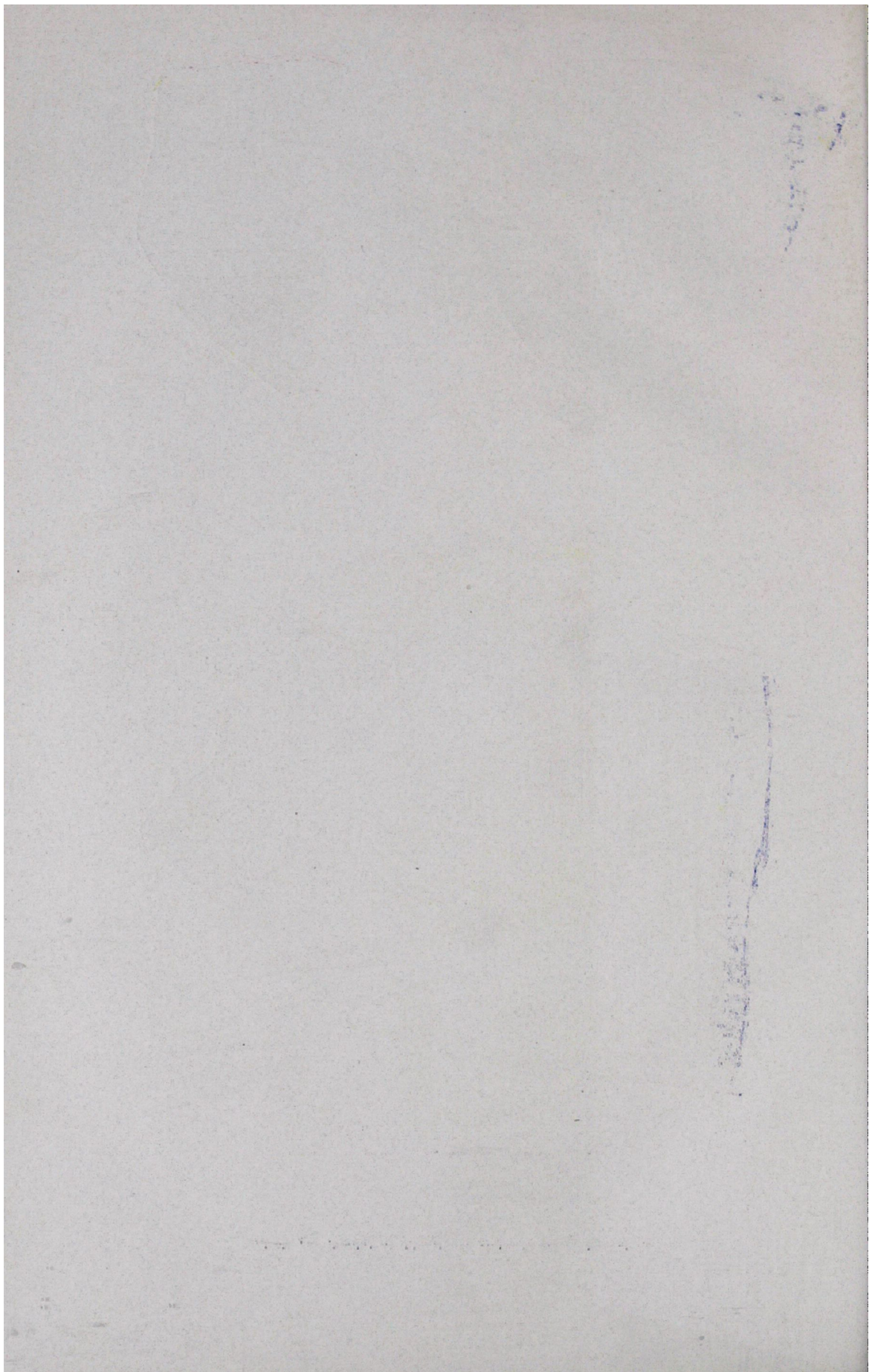
դարդեր: Պնակի հատակի վրա պահպանվել են եռոտանոտ ոտքերի տեղերը: Վերջնարակման տեխնիկայով գեղադարձված խեցանոթներից ուշագրավ է նաև ջնարակառ պնակի (N° 1967/165) բեկորը: պնակի երկսագույն ֆոնի վրա սև գույնի չափակով արված է բուսական դարձ: Պնակի վրա, հիմնական, բուսական դարձումսովի ուղղորդներում դարձյալ սև գույնի ջնարակով արված են տրիխներ, որոնք աստիճանորեն անցնում են պնակի վրա պատկերված զարդաձևերը: Գրեթե նույն զարդն ենր գտնում N° 1963/32 պնակի բեկորի վրա: Փիրուզագույն ֆոնի վրա, սև գույնի ջնարակով՝ ուղղահայաց և ուղիղոնական տարված բարակ զծերի հատումով արված մանր քառակուսիներ հիշեցնող սոսիվով է գեղադարձված ջնարակառ պնակի (N° 1967/136) բեկորը (հատակը), բնդ որում պնակի հատակի վրա վերջնարակումով արված շրջանր քառակուսիների է բաժանված մեջրնգմեջ տարված ավելի հաստ և բարակ զծերով: Գրեթե նույն զարդն ուսեն N° 1965/169 և N° 1963/39 պնակի բեկորները: Երկրաչափական զարդ ունեցող խեցանոթների նմուշներից ուշագրավ է ցածր ողակաձև հատակով պնակ (N° 1961/260) բեկորը (հատակը): վերջնարակման տեխնիկայով պնակի երկսագույն ֆոնի վրա սև գույնի ջնարակով հաստ զծով արված են շրջաններ, կենտրոնական շրջանի մեջ հորիզոնական և ուղղահայաց տարված զծերով կազմված քառակուսիներ հիշեցնող զարդ: Շրջանների միջև, պնակի երկնագույն ֆոնը ամբողջովին կրակներ են, որոնք ասես զարդ լինեն: նկարարված պնակի ախլի այլ նմուշներով բավականին առաա է Գառնիի խեցեղենը: XIV—XV դարերի Գառնիի խեցեղենի հավաքածուներում բավականին մեծ բանակ են կազմում սպիտակ ֆոնի վրա կանաչ, կապույտ, փիրուզագույն և սև գույնի ջնարակներով պատած, բուսական և երկրաչափական զարդեր ունեցող խեցանոթների նմուշները: N° 1968/82 պնակի բեկորի վրա կանաչ, կապույտ, փիրուզագույն ջնարակով արված են ոճավորված երկրաչափական և բուսական սարկեր: Բեկորը փոքր է, վերջինիս վրա նշմարվում են շրջան հիշեցնող զարդը, որի մեջ կանաչ գույնի ջնարակով տարված են զծեր: զրանը պատում են շրջանաչափի ամբողջ մակերեսը: Երկու հասա զծերով արված կենտրոնական շրջանի զարդից վերև կան ոճավորված բուսական զարդեր: Պնակը զրսից ևս պատած է կզի ջնարակով: Մի այլ կանաչ գույնի ջնարակով արված երկու հասա զծերով պնակի (N° 1961/331) հատակի վրա պատկերված է շրջան, ապա շրջանի փիրուզագույն ֆոնի վրա հորիզոնական և ուղղահայաց տարված զծերով արված է մանր քառակուսիներ հիշեցնող սպիտակ, վերջինս կրկնում է N° 1967/136 օրինակի զարդը: Եռանկյուն զարդեր կրող ջնարակած խեցանոթներից N° 1965/167 պնակի բեկորի, շրվին մաս սպիտակ ֆոնի վրա, փիրուզագույն, ապա սև և կանաչ գույնի ջնարակով տարված են հաստ զծեր, որոնք զարդանախշի և զրաւորող զծեր են, ապա երկու կողմից պատած այս եռանկյուն (կանաչ, փիրուզագույն, կրկին կանաչ) և զրազծերի մեջ կանաչ գույնի ջնարակով սպիտակ ֆոնի վրա պատկերված է ինչ որ ծաղիկ: Մաղիի ցուպներ, վերջինիս պատկերված են տրված են կանաչ գույնի ջնարակով, ծաղկի վերջավորող մասը փիրուզագույն ջնարակով: Լեւո հիմնական դարձումսովի շուրջը արված են կրկին բուսական: բնդ որում խիստ ոճավորված, խճուղված զարդեր: Պնակի զրսից, զարձալ սպիտակ ֆոնի վրա կանաչ գույնի ջնարակով տարված են իրար զուգահեռ հաստ շտուպիկներ և բլթակներ: Պատկերվելի զարդ ունեցող նմուշներից N° 1965/167 պնակի շրվումասի վրա ներսից սև գույնի ջնարակով պատկերված է պսակաթևի, բնդ որում նրա կենտրոնում տարված է փիրուզագույն ջնարակով հաստ շտուպիկ, որից երկու կողմ տարածվում են սև գույնի ջնարակով արված

արմատի շյուղերը հիշեցնող ճյուղեր: Պատկերված սյակաթերթն ի տարրերություն Գառնիի և Դվինի խեցեղենի ավելի վաղ ժամանակով թվագրվող նմուշների. վերևի մասում եռանկյունաձև թեք հատումով է շրջափակված. պսակաթերթի եզրագծերն արված են սև դուլնի ջնարակով (երկգծով): Պնակը ջնարակով է պատած նաև դրսից. սպիտակ ֆոնի վրա շրթից ներքև իջեցված են շեղ արված շառավիղներ (աղեղնաձև զարդեր): Կանաչ և փիրուզագույն ջնարակով պատած պնակի վրա (№ 1965/248) արված են ոճավորված երկրաչափական զարդեր: Ի դեպ, նկատենք, որ նկարադրված ռուրը նմուշների ռեզերվներում արված են զանազան խճճված զարդեր. խախտված է ավելի վաղ նմուշների հատուկ կենտրոնական զարդի և նրան հարող զարդերի համաչափությունը և բնորոշված է XIV—XV դարերի խեցեղենի նմուշների վարդերին ընդհանրություն:

Գառնիի XIV—XV դարերի խեցեղենի հավաքածուներում հանդիպում են նմուշներ, որոնք ունեն կապտա-սպիտակավուն ֆոն և այդ ֆոնի վրա մանգանի դուլնի ջնարակով արված զարդեր. նուրը խեցիով պնակի (№ 1968/32) բեկորը վրա մանգանի մուգ ցալաուն գույնի ջնարակով արված է ռուսական ոճավորված զարդ: Նույն գույնի ջնարակով է ծածկված № 1967/153 պնակի բեկորի վրա պատկերված ռուսական զարդի՝ պսակաթերթի մակերեսը: Պնակի ֆոնը սպիտակ է, պսակաթերթի եզրագծերն արված են փիրուզագույն ջնարակով, ընդ որում պսակաթերթը վերջավորվում է եռանկյունաձև թեք հատումով. պսակաթերթի վրա նուրը մանգանի դուլնի ջնարակով արված են մանր ըլթակներ: Գառնիի վերջնարակման եզանակով զարդարված նման օրինակները ռավակաշին շատ են: XIV—XV դարերով թվագրվող Գառնիի խեցեղենի նկարադրված նմուշներն են հիշեցնում Հայաստանի Պեհակապատկան թանգարանի ֆոնդերում պահվող շինարարական աշխատանքների ժամանակ Երևանում և այլուր հայտնաբերված զգալի թվով նմուշներ, որոնց վրա ևս գերակշռում է ջնարակման եզանակով՝ կանաչ, փիրուզագույն ջնարակով արված զարդերը: Այսպիսով, Գառնիի XIV—XV դարերի խեցեղենը հնարավորություն է ընձեռում թվագրելու նաև Երևանի այդ ժամանակաշրջանի ջնարակապատ խեցեղենը: XIV—XV դարերի Գառնիի խեցեղենին ընդհանր է զարդերի խճճվածությունը, ֆոնի սպիտակ լինելը: Խեցեղենի նմուշների վրա գերազանցապես պատկերված են ռուսական մոաիվներ: Ջնարակներից դերազանցապես գործադրվել են սև, կանաչ, փիրուզագույն, ինչպես նաև մանգանի դուլնի ունեցող մեծապա օքսիդներ: Որպես տեխնոլոգիական փոփոխություն նկատելի է, փորագրելու անխնդիր ստված գործադրումը, դրեթե ռացակայում է անդորր հեռացնելու անխնդիր զեղազարդումը: XIV—XV դարերի Գառնիի, ինչպես նաև Երևանի խեցեղենի զեղազարդման մեջ գերակշռում է վերջնարակման տեխնիկան և պնակները դրսից անպայմանորեն ջնարակով պատելը: Հայանարեքված նմուշները հիմք են առնում եզրակացնելու, որ եթե IX—XIII դարերի ջնարակած նմուշների մեջ հանդիպում են առավել մեծ չափի խեցանոթներ, թասերի պնակների բեկորներ, ապա XIV—XV դարերի Գառնիի խեցեղենն նմուշները դերազանցապես ուղղահայաց ռարդացող և շրթերը փոքր ինչ ներձկված, ոչ մեծ ասորողության անոթներ են, առավելապես պնակներ, որոնք ունեն սովորարար սպիտակ ֆոն և դունավորված են սև, փիրուզագույն և կանաչ գույնի ջնարակներով: Ի վերջո Գառնիի XIV—XV դարերի խեցեղենի նմուշների մեծ մասը կրում են վարպետի նշաններ, ընդ որում որոշ նշաններ կրկնվում են. այս հանգամանքը խոսան օրինակների առկայու-

Տախաակ V. Քնարակած անոթների բեկորներ, XV դար

Քյան Դևո՝ ոչ մի կասկած չեն թողնում XIV—XV դարերում Գառնիում սեփական խեղեղենի արտադրության գոյության մասին: Գառնիի շնորակած խեղանոթների վրա արված վարպետի նշաններ հանդիպում ենք ոչ միայն XIV—XV դարերի, օրինակների, այլ նաև IX—XIII դարերով թվագրվող փորագրված ասեղանկալով գեղադարձված շնորակով պատած առանձին նմուշների վրա՝ վերջիններս հատակին: Վարպետի նշանները արվել են խեցանոթի հատակին դրոշմի: Չղնուխում, խեցանոթը դուրդի վրա պատրաստելիս հատակի վրա դրոշմակերպողը զանազան շանդիկներով և նաև խեցու թաց վիճակում ձողի օգնությամբ փորագրված վարպետի նշաններ, սակայն անպատշաճ կերպով ունենալով խեցեղենի վրա չեն հանդիպում:

Միջնադարյան Հայաստանի բաղաձայնների, դուրաքաղաքների, բերդ դղյակների պեղումների ժամանակ հայտնաբերված շնորակած խեցեղենի հավաքածուներում վարպետի նշան կրող նմուշներն անհամեմատ շատ են Գառնիի խեցեղենի հավաքածուներում: Մինչև 1959 թ. պեղումներն արդեն հայանի են շուրջ 50 օրինակներ, որոնց հատակի վրա դրոշմի դրոշմով արված են վարպետի նշաններ, վերջիններս իրենցից սերկալացնում են հնդկական և վեցթևանի աստղերի (N 1969/57, 1967/30) նմանվող շրջանի մեջ տարված դուրաքաղաքներով կազմվող (N 1968/32), ինչպես նաև շրջանի մեջ մասնա լվակներ խեցեղեղ զարդի ձևով (N 1967/133) վարպետի նշաններ: Վարպետի նշանները մեծ մասը ուղղուն, պարանոթ, վարպետի սևավորված բուսական պարզեր խեցեղեղ ունենալով նշաններ են (նկ. 36): Բալասկան սևի, բարդ բուսական պարզանախ խեցեղեղ դրոշմված: Են ներկայացնում N 1965/176ա, N 1964/262, N 1964/322—350 բեկորները: վրա վարպետի նշանները (նկ. 37):

Գառնիի խեցեղենի նմուշների վրա արված վարպետի նշանները սակավ են կրկնվում: Վարպետի նշանները առավելագույն հանդիպում են վերնարակատու ստանդարտով գեղադարձված պեղումների, ափսոսանքի նմուշների վրա: Գառնիի XIV—XV դարերի շնորակած խեցեղենի վրա առատորեն հանդիպող վարպետի նշանները մի ավելորդ անգամ հավաստում են Իմինի անկումից հետո Գառնիում խեցեղենի սեփական արտադրության գոյությունը: Բալասկանալի աստուրեն հանդիպող այդ խեցեղենի ստանդարտներով կարող է այդ ժամանակաշրջանի խեցեղենը բնութագրելու և նրա առանձնահատկությունները պարզելու առաջնությունը:

Համեմատելի: Գառնիում շնորակապատ խեցեղենի համեմատությամբ համեմատելի սակավ պարձաձևերն է կել: Գառնիում աչնումենայնիվ հալահապատ բեկորներ պեղվել են: Հանդիպում են միայն փրուդապույն հարթ և սևի, վերադիր պարզերով խեցանոթների բեկորներ: Միայն նմուշներից ուշագրավ է N 1967/149 պեղակ հատակը: Հալահապակի պեղակը ցածր հատակով է, ներսից մակերեսը պատած է փրուդապույն շնորակով: Պեղակի վրա շնորակի դանդաղումը նստած է բալասկան հասա ապակեման շերտով, որի ատկ նշանությամբ են ինչ որ պարզեր: Պեղակի ներսից, հատակի վրա պահպանվել են հասաանու ծալերի հարկեր: Տվյալ դեպքում այդ հանդամանքը խոսում է ոչ այնքան Գառնիում հալահապակի արտադրության, որքան նրա թանկ լինելու, անգամ խոսում արաահանելու փոստի մասին: Միայն կաթնարծաթա-

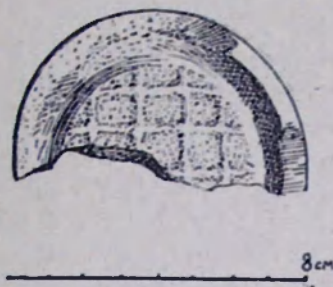
1 Հնդկական աստղի ձև ունեցող նշանով կզմինգրներ են հայտնի Խերսոնեսում: Տե՛ս Ա. Ս. Յակոբսոն, Средневековый Херсонес, МИА, № 17.

վուն ջնարակով է պատած նրրախեցի օղակաձև հատակով հախճապակե պնակի (№ 1961/91) մակերեսը դրսից և ներսից: Պնակի մակերեսին նշմարվում են կրակլեններ՝ ճաքեր, որոնք արդյունք են թրծման ժամանակ պնակի երկար պահվելու և ջնարակի որակի: Ներսից միագույն, այն է արծաթագույն ջնարակով է

1 6 6 սմ

Նկ. 36. Ջնարակած կավե պնակներ և թասերի հատակներ, վարպետների նշաններով: պատած հախճապակե ափսեի (№ 1967/3) ընկորը (հատակը): Պնակը դրսից պատած է մուգ կապույտ գույնի ջնարակով: Բերված օրինակները թվագրվում են XII դարով և ամենայն հավանականությամբ ծագում են Դվինից: Առանձին իրումը են կազմում և պատրաստման ու զարդարման եղանակներով ուղղակի կերպով Դվինի և Անիի միջնաբերդի պեղումներով հայտնաբերված

Նկ. 37. Ջնարակած կավե պնակների և թասերի հատակներ, վարպետների նշաններով:

Հախճապակու նմուշներն են հիշեցնում Գառնիի պեղումներով երևան բերված ունեցող, ինչպես նաև վերադիր զարդեր ունեցող օրինակները: Մի պնակի բեկոր (N 1964/240) չ. 4X3 սմ ներսից պատած է բաց փիրուզագույն ջնարակով, դրսից սպիտակավուն ֆոնի վրա տարված են եղևնազարդ հիշեցնող գծեր: Փիրուզագույն ջնարակով են պատած դրսից ունեցող զարդեր ունեցող N 1964/330, N 1964/250 տիսենների բեկորները: Առաջինի վրա դրսից նշաձև վերադիր զարդագոտու վերևից և ներքևից արված են շեղ. լայն գծեր: Ռեզիս զարդ ունեցող միապույն ջնարակով պատած հախճապակյա պնակի սմուշներից ուշագրավ է N 1967/110 պնակի բեկորը. վերջինիս վրա դրսից ունեցող զարդ պատկերում է ինչ որ ռճավորված բուսական մոտիվ: Վերջու Դվինի վերադիր զարդով հախճապակե անոթի (N 1794/121)՝ վարդյալի զարդն է հիշեցնում Գառնիի հախճապակե պնակի (N 1967/153) բեկորի վրա վարպետորեն վերարտադրված վարդյալի վերադիր ունեցող մոտիվը: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս նմուշը ատրնթեր նյութից ելնելով թվագրվում է XII—XIII դարերով և բերված է Դվին քաղաքից:

Գառնիում գտնվել են նաև իրանական շողուն հախճապակու մի քանի բեկորներ: Իրանական հախճապակու ֆրագմենտար օրինակներից N 1965/154, (չ. 8X6 սմ) խեցանոթի սպիտակ ֆոնի վրա պղնձագույն ջնարակով արված են ռճավորված բուսական զարդեր:

Միջնադարյան Հայաստանի Դվին և Անի քաղաքաւեղիների պեղումների ժամանակ հայտնաբերված սելադոն անունով հայտնի բարձրորակ խեցեղենի նմուշներ գտնվել են նաև Գառնիում: Սելադոն անունով հայտնի չինական ծագում ունեցող խեցանոթների խեցին մանրահատիկ է, սպիտակ գույնի, կաթն, ծանր է և օժաված հնչունայնությամբ: Սելադոն անունով խեցանոթները պատած են բաց կանաչ գույնի ջնարակով. ընդ որում ի սուրբերություն ճնշապակյա այլ անոթների վերջինիս ջնարակը շատ ողորկ է նստած և շատ փայլի գունավոր ապակու տպավորություն է թողնում: Բերենք Գառնիում պեղումների ժամանակ հայտնաբերված նմուշներից ամենաբարձրների նկարագիրը: N 1965/186 պնակի բեկոր. վերջինս պնակի ջրթնամասն է, խեցու հաստությունը 0,8 սմ է, պնակի բաց կանաչավուն ջնարակի տակ թույլ կերպով նշմարվում են դրգի պտույտից առաջացած շրջանաձև գծերը, որոնք լասսա պնակը պարզաբերում համար են արվել: Ետ փուլող լայն շրթով մեծ չափի պնակի բեկորներից N 1967/105 վրա արված է ունեցող բուսական պարզ, որը թեև վերադիր չէ, սակայն նրբին կատարումով վերադիր ունեցող զարդի տպավորություն է թողնում: Խեցու հաստությունը 0,8 սմ է: Համեմատաբար հաստ խեցի ունի N 1964/244 պնակի բեկորը, որի խեցու հաստությունը զանգվածային մասում 1,3 սմ է, իսկ բարակ անդամ՝ 0,6 սմ: Պնակի վրա ունեցող զարդի ապավորություն թողնող տերևազարդ, ձևավոր, ետ փուլող շրթով պնակի բեկորներից ուշագրավ է N 1964/231 մեծ պնակի շուրթը: Գառնիի պեղումների միջոցին երևան բերված չինական բարձրորակ խեցեղենի՝ սելադոնի նմուշներից բացի հայտնաբերվել են նաև բաց կանաչավուն ջնարակով պատած սպիտակաթեցի պնակների բեկորներ. որոշ ուսումնասիրողներ հավելած են վերջիններս անվանելու տեղական սելադոնի նմուշներ, կարծիք, որը շատ հեռու է իրականությունից: Հայտնաբերված նմուշները շունեն չինական սելադոնին բնորոշ կարծ:

1 Տե՛ս Կ. Ղաֆադյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 224:

րություն, խեղու ծանրություն, վերջիններս ավելի շուտ հախճապակու նմու-
սեր են, որոնք առայժմ սակավ հայանի են, քիչ են հանդիպում միջնադարյա
Հայաստանի խեցեղենի հավաքածուներում:

Գառնիի պեղումներից հայտնաբերված չինական խեցեղենի՝ սելագոնի
նմուշները երևան են եկել XII—XIII դարերով թվագրվող հնագիտական նյութի,
մասնավորապես շնարակած խեցեղենի հետ: Վերջինիս բեկորները հար և նման
են Անիի պեղումների ժամանակ երևան բերված օրինակներին, որոնք թվա-
դրվում են XII—XIII դարերով: Չինական սելագոնի XII—XIII դարերով թվա-
դրվող խեցեղենի նմուշների զուտոր մեր կարծիքով շատ ավելի խոսում է
վերջիններիս սրպես պարզասյանկի օգտագործման մասին, քան որում նրանք
կարող էին օգտագործվել նաև ավելի ուշ ժամանակներում:

Նեֆաղյուսներ: Միջնադարյան Հայաստանի արհեստային արագորության
և տոսարի խոշոր կենտրոնների՝ Անիի և Դվինի պեղումների ժամանակ հայտ-
նաբերվել է նաև նշանակալից քանակությամբ յուրահատուկ խեցեղեն, որը
հնագիտական պրականություն մեջ հայտնի է շրջադուս անունով: Շրջադուսները
սպիտակ խեցիով, կտրուկարի մեջ պատրաստված միայն տրտաքին մակերե-
սին շնարակ ունեցող շինարարական խեցեղենն է: Մինչև այժմ Հայաստանում
հայտնաբերված շրջադուսները, ստորաբաժանվում են երեք հիմնական խմբերի՝
1. անդական միապույն շրջադուսներ, 2. անդական զարդարուն շրջադուսներ և
3. ներմուծված իրանական շրջադուսներ: Անիի և Դվինի պեղումներով հայտնա-
բերված շրջադուսների անդական բաժանակ կազմող նմուշները հիմք են
առելու և պրակացնելու, սր առաջ քաղարներն ունեցել են շրջադուսի անգական տը-
տագորություն: Շրջադուսի համար օգտագործվում էր հիմնականում սպիտակ
կավ, սրբ թրծելուց հետո անհրաժեշտ կարծրություն էր ձևեր բերում և օգտա-
գործվում շինարարական կարիքների համար: Կավը քարերից և այլ առարկա-
ներից մարբելուց հետո «հանցվում» էր, ապա զրվում ձևավոր կտրուկարների
մեջ, մինչև չորանալու, ապա չորացած աղյուսը, եթե այն միազույն գույն էր ու-
նենում, մի երևում լեկվում էին շնարակով լեցուն ամանի մեջ, հանում այդ
ամանից, փսրը ինչ չորացնում և ապա թրծում շրջադուսների համար հատուկ
թրծման հարմարանքներում:

Անիի, Դվինի և Գառնիի պեղումներով հայտնաբերվել են նշանակալից քա-
նակությամբ միապույն դանդաղան ձևի շրջադուսներ, որոնց ավելի ճիշտ կլինի
անվանել շնարակապատ նուրբ սալիկ, բան շրջադուս: Ավելի մեծ բանակ են
կազմում, Անիի, Դվինի, Գառնիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված շրջա-
դուսները: Բազմաթիվ շրջադուսներ, որոնք ինչպես արդեն պարզված է մեծ
մասամբ ներմուծվել են իրանական քաղաքներից: Հայտնի է, որ Հայաստանը
բարի ճարտարապետական, բարակուսական քաղաք արվեստի հայրենիքներից
մեկը լինելով շրջադուսի կարիքը քիչ ուներ: Շրջադուսի շինարարության մեջ
թափանցել է պերսիական պարսկական վերնախավի ինչ որ շատով օտարի ճաշակին
ձայնակցելու մղումով: Հայաստանում օտար խավի գոյությամբ է, որ երևան են
գալիս անբնականաբար աղյուսները, որոնք մեծ բանակությամբ հայտնաբերվել են
Դվինի պեղումների ժամանակ: Անիի, Դվինի և Գառնիի պեղումների միջոցին
երևան բերված շրջադուսների պլուսերը ցույց են առել, որ երբեմնի խիստ ան-
նշան չափերով գործածվող շրջադուսը XII դարի վերջից սկսում է որոշ տես սրա-

1 Կ. Ղ ա ճ ա պ ա յ ա ն, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952 թ.:

վել շենքերը հարդարելիս: Գառնիում հայտնաբերված շքաղյուսները առնթեր նույն ժամանակահատվածում են XII—XV դարերում: Գառնիի միջնադարյան շերտերի պեղումներով հայտնաբերված իրանական շքաղյուսների բեկորների առանձին օրինակների վրա հանդիպում են հատվածներ Իրանի դասական դրոշմների չափածո ստեղծագործություններից. ինչպես նաև քառյակներ, մի քանի օրինակների վրա վերջիններիս խմբագրիչ են դարձել: Իրանական դասական դրոշմներից քառյակներ, հատվածներ պարունակող շքաղյուսներ են հայտնի նաև Անիի պեղումներից հայտնաբերված իրանական ծագում ունեցող նմուշների վրտ: Գառնիի շքաղյուսները թերևս օգտագործվել են Գառնիում քաղաքացիական (ամառանոցային) շենքերը հարդարելու համար: Գառնիում հայտնաբերվել են ոչ միայն իրանական, այլև տեղական շքաղյուսների բեկորներ, որոնք իրենց ձևով հիշեցնում են միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանների մուսքերի վերև դրված բազմաճիւղի զարդարուն քարերը: Իրանական շքաղյուսները տեղական նմուշներից առարկերում են ոչ միայն ջնարակի դույններով, դարձերով, ձևով, այլև խեցու դույնով: Տեղական շքաղյուսներից № 1965/166 նմուշից դատելով վերջինս ունեցել է բազմաճիւղի ձև, պատած է կապտա-փիրուզագույն ջնարակով: Նման ձևի, սակայն, այլ դույնի ջնարակով պատած նմուշներ են հայտնի նաև Անիի հավաքածուներում: Բազմադույն շքաղյուսներից ուշագրավ է № 1963/95 բեկորը, որի սպիտակ ֆոնի վրա մուգ և բաց կապաավուն ջնարակների ցայաքեր են նշմարվում: Իրանական, թերևս Ռեյ, Սուլթանարադ, Վերամի, Նշանավոր կենտրոնների արտադրանք հանդիսացող շքաղյուսներից ուշագրավ է № 1965/187 բեկորը (չ. 7X5 սմ), վերջինիս սպիտակ ֆոնի վրա պատկերված է կնոջ նրբին դիմանկարը, ռեզերվում զանազան դույնի ջնարակներով արված և նրուական և երկրաչափական զարդեր: Գառնիի պեղումներով հայտնաբերված շքաղյուսներից ամենաուշագրավներից է քառաթև շքաղյուսը (№ 1965/161), որի կեսն է պահպանվել: Շքաղյուսի մակերեսին նրբորեն արված են բուսական դեզեցիկ զարդեր (պսակաթևեր, ծաղկազարդ): Ի վերջո իրանական շքաղյուսներից ուշագրավ են № 1964/257, № 1964/254, Գ. 1950, № 1965/163, № 1965/165, № 1966/103 շքաղյուսների բեկորները, որոնք տարբեր դույնի ու երանդի ջնարակների դործագործումով դեզազարդված են բուսական, երկրաչափական դեզեցիկ զարդերով. վերջիններիս եզրերին կան պարսկական դասական դրոշմների ստեղծագործություններից փոքր հատվածներ և քառյակներ:

Գառնիի պեղումներով երևան բերված խեցեղենի քննությունը ցույց է առնում, որ միջնադարյան Գառնիում բազմադան է եղել խեցեղենի արտադրությունը, նրա զարդարման առնչական: Խեցանոթների և խեցեղեն կերտվածքների դեզազարդման համար դործագործվել են փորագրելու (դրավիրով կա), վերագրման, դրոշմումով զարդարելու, անդորով պատելու, փայլեցնելու, ջնարակելու եղանակները: Գառնիի բազմադան խեցեղենի հավաքածուները հիմք են առնում եղրակացնելու, որ Գառնին ոչ միայն մերձակա խոշոր քաղաքի արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոն Դվինի խեցեղեն արտադրանքի սպառողներից է եղել, այլև ունեցել է տեղական արտադրություն, որը XIII—XV դարերում զգալի չափերի է հասել: Խեցեղենի արտադրությունը որոշակի աեղ է դրավել ավտնատիպ լաղաքների արտադրանքի մեջ, այդ են ցույց տալիս Գառնիի բազմադան խեցեղենի հտրուտ հավաքածուները: Գառնիի խեցեղենի նմուշների վրա պատկերված զարդամոտիվները հիշեցնում են, երբեմն էլ ուղղակի կրկնում են Հայաստանի խեցեղործության խոշոր կենտրոնների, Դվինի և Անիի խեցեղեն

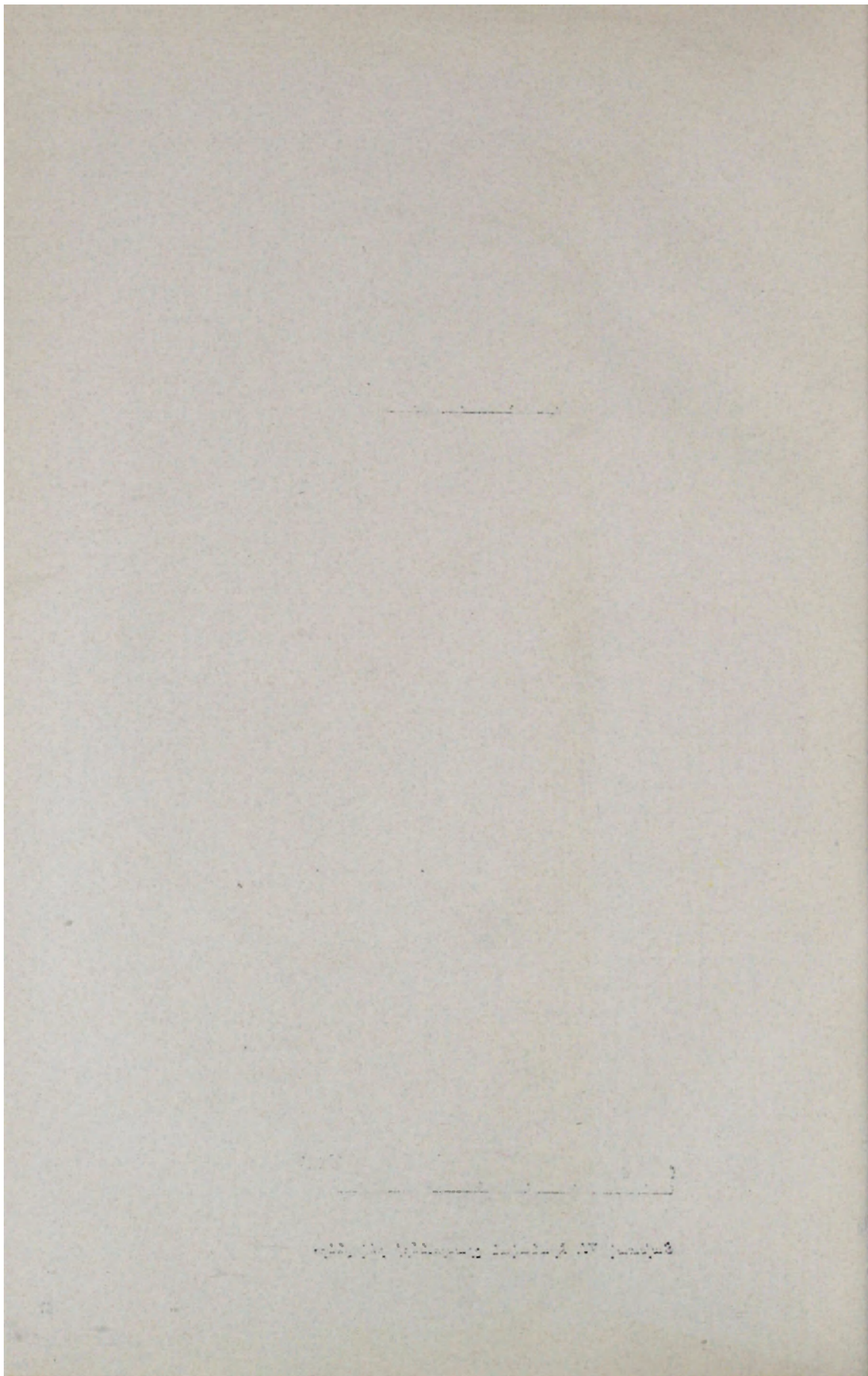

4 cm

1 0 7 սմ.

Տախտակ VI. Իրանական շրջանի թերթեր:

գլխավորապես զարգերը: Գառնիի խեցեղենի ուսումնասիրությունը օգնում է բազմաթիվ հետազոտողների փոխադարձաբերությունների, վերաբերման արտահայտման և արտադրական կենտրոնների պատկերի բացահայտման:

Մենի և Դվինի անոթանոցում հայտնաբերված խեցեղենը ու միայն զեզարմասական հետաքրքրություն է ներկայացնում. այլև կարևոր նշանակություն ունի միջնադարյան, ֆեոդալական խոշոր քաղաքի արհեստային արտադրության, առևտրի, բազմաթիվ մշակույթի հետ կապված բազմաթիվ հարցերի ուսումնասիրության համար: Ամբերդի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված խեցեղենի բնությունը թույլ է տալիս պարզելու քաղաքների և բերդ-դղակների, դյուղարդարների միջև եղած բարդ փոխադարձություններն ու զգալիորեն արհեստագործություն պատկերը: Գառնիի միջնադարյան շերտերի պեղումներով երևան բերված բազմաթիվ խեցեղենի ուսումնասիրությունը կարևոր է գյուղատնտեսության արհեստատիպ արտադրության և առևտրի հարցերի, ինչպես նաև գյուղատնտեսության և քաղաքի, մասնավորապես Գառնիի և Դվինի կապերի ուղարկարտման, այդ ժամանակաշրջանի մշակութային կյանքի բնութագրելու տեսակետից: Գառնիում հայտնաբերված խեցեղենի մեջ մեծ քանակ են կուտրվում մասնավորապես հասարակ, անդադող, չղկած և փայլեցրած կարմրուկ խեցանոթները:

Պեղումներով հայտնաբերվել են սնականների, կժերի, աղաթանների, սափորների, կճուճների, կտվե տաշների, ձիթաճրագների, լոտների, կարասի և այլ խեցանոթների կափարիչներ, բրդանների, ծխամորճերի ամբողջական և ֆրագմենտար օբյեկտներ: Խեցեղենի այս խումբը հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն արհեստատիպ արտադրության կազմակերպման, խեցեղենի կերտման տեխնոլոգիայի տեսանկյունից հարցերի պարզաբանման, այլ բուն ժողովրդի տնտեսության ու կենցաղի, զեղարվեստական ճաշակի հարցերի վերաբերյալ տեսակետից: Համարժեցում է, որ հասարակ խեցեղենը միջնադարյան բազմաթիվ և գյուղատնտեսություն կերտվում էր գուրգի վրա, տեղում կազմակերպվում: Կապարանների մեջ էր պատրաստվում զերապանցապես շինարարական, տնտեսական այլ կարիքների համար զործածվող խեցեղենը: Ֆիգուրայ, կապարանների մեջ պատրաստված խեցանոթների տեսանկյունից բերան, որոնք հայտնաբերվել են Գառնիում, կարծում են, որ բերվել են Դվինից և Հայաստանի այլ խոշոր կենտրոններից: Գուրգի վրա է պատրաստվել ամբողջ ջնարակած խեցեղենն ու հախճապակին:

Գառնիի պեղումներով հայտնաբերված ամենաբազմազան խեցեղենի քանակությունը բերում է այն համոզման, որ շնայած խեցանոթները, զերապանցապես պատրաստվել են գուրգի վրա, այնուամենայնիվ ձևորով են պատրաստվել տեսանկյունից, մասնավորապես գինու համար միջին մեծությամբ, ինչպես նաև ուլ կարիքների համար պատրաստված խեցեղենը: Գառնիում թեև միջին այժմ թրծման հնուց չի հայտնաբերվել, սակայն նշանակալից քանակությամբ խեցեղենի խտանի տեղադրությունը և բարեկրկների և եռոտանիների գլուխները ցույց են տալիս, որ Գառնին արտադրել է թեև հասարակ և թեև ջնարակած խեցեղեն: Խեցանոթներ կերտելիս Գառնիի կապարանները օգտագործել են տեղում կազմակերպված կարմիր և զեղնալույս կավը. առանձին նրբին կերտվածների համար հնարավոր է, որ բարձրորակ կավը բերելին Դվինի: Մերձակայից:

Գոյութիւն ունենալով հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝ Գառնին արտացոլել է հայ ժողովրդի դարավոր պատմութիւնը՝ իր սոցիալական քաղաքական իրադարձութիւնների և փոխակերպութիւնների գլխավոր էտապներով, հայ ժողովրդի շինարարական և ստեղծագործական կորովը. օտարի գեմ նրա մաքառումը մասամբ և նրա կապերն ու փոխհարաբերութիւնները հարևան ժողովուրդների հետ: Գառնիում խաչաձևվել են ոչ միայն հայ և օտար ժողովուրդների սրերը, այլև նրանց մշակութիւնները:

Պատահական չէ. որ Գառնին հանգես է գալիս իբրև հին Հայաստանի այսպես կոչվող հելլենիստական պապեր ունեցող մշակութի օջախներից մեկը, որտեղ ստեղծագործվել են հին հայկական մշակութի այնպիսի նշանավոր հուշարձաններ, ինչպես ամրոցաշինութիւն կատարյալ օրինակ հանդիսացող պարիսպը, հոյակապ քանդակազարդ հեթանոսական տաճարը, մոզտիկ հատակով բաղնիքը, մարմարե քանդակներով և արձաններով զարգարված այլ շէնքերը:

Անտիկ շրջանի հուշարձաններին զիջելով հանդերձ իրենց ժամանակի համար պակաս ուշագրտվ չեն եղել Գառնիի միջնադարյան հուշարձանները՝ արաբին կամարակապ սրահով ռազմիկան, բոլորակ քառախորան և կենտրոնական զմբեթով պսակվող եկեղեցին, Մաշտոց Հայրապետ անվանվող (Աստվածածնի) գողարիկ եկեղեցին՝ XII—XIII դարերի համար բնորոշ իր առանձնահատկութիւններով և այլ պաշտամունքային շէնքերն ու քանդակազարդ ռարձրարվեստ կոթողները:

Գառնիի բնակչութիւն ստեղծագործ ջանքերը դրանցով չեն սպառվել և ավելի նշանակալից են եղել նյութական ռարիքների և այլ արժեքների ստեղծման՝ երկրագործութիւն, մանսվանդ այգեգործութիւն և արհեստագործութիւն, բնադավառներում: Գառնիի հյուսիս-արևելյան ծայրին գտնվող հորդառասա աղբյուրներից անցկացված էր ոչ միայն ջրմուղի դիժ, որը խմելու ջուր էր ստակտորարում ամրոցին, այլև առու՝ այգիներն ու պարտեզները ոսոգելու համար: Վիմական արձանագրութիւնները և սմրոցի պեղումները, որոշտիկ ցույց են ապրիս, որ այգեգործութիւնն ու պիներգործութիւնը աչքի բնկնող աեղ էին գրավում միջնադարյան գյուղաբաղաբի տնտեսութիւն մեջ, իսկ պինին առուծախքի առաքկա էր:

Միջնադարյան գյուղաբաղաբ Գառնին կապված էր Հայաստանի այնպիսի խոշոր քաղաքային կենտրոնների հետ, ինչպիսին էին Դվինը և Անին: Դվինից մասամբ Անիից Գառնի էին ըկրում արհեստագործութիւն պաարաստի արասադրանքներ, օրինակ խեցեղեն, որի նմուշները գտնվել են պեղումների ժամանակ: Կարելի է առանց չափանգանցութիւն ասել, որ Գառնին շատ բաներում հետևում էր Դվինին և Անին: Այդ որոշակիորեն նկատելի է Գառնիի ճարտարապետական հուշարձանների ու նրանց հարդարման աւանձնահատկութիւնների մեջ՝ քանդակ քարի վրա, սլաքաձե կամարով խորշեր կամ խուղ պատուհաններ, ինչպես և աղյուսաշար խորշեր շէնքերի մեջ, շքաղյուսի օգտագործում և այլն: Դվինի և Անիի իրերի հետ շատ ընդհանրութիւններ ունեն Գառնիում արտագրված արհեստագործական իրերն ու առարկաները, հասարակ և ջնարակած խեցեղենը, մետաղներից, քարից, ոսկորից, ապակուց և այլ նյութերից պաարաստված իրերը: XIII դարի սկզբներից Գառնիի կապերը Դվինի

հետ ավելի բերա լնությունը ստացան բանի որ այս գյուղաքաղաքը եւս պատկանում էր Դավիթին ախրացած Ջարարյան իշխաններին:

Միջնադարյան Գառնի գյուղաքաղաքում տրանսպորտը էր զգալի դրակային արհեստագործության նեղ շրջանակներից և զարդանում էր քաղաքային արհեստագործության հետքերով ու հիմունքներով: Բարձր զարգացման էին հասել շինարարական արհեստները՝ քարագործությունը, աղյուսագործությունը, կրողործությունը, որմնադրությունը, աստղագործությունը, զեղարվեստական քանդակ բարի վրա: Չգայի տեղ էին գրավում մետաղագործական արհեստները՝ դարբնությունը, գինադործությունը, պղնձագործությունը, ամրանարար նաև ոսկերչությունը, որի արտադրանքի նմուշներ, թեև համարյա չեն պահպանվել:

Հասարակ խեցեղենի արտադրությունը՝ իր տեխնիկայով (արտադրությունը գորգի վրա) անոթների բազմազանությամբ և հարդարման ձևերով գծագրություն, ներհույսում ճշմամբ, փայլեցում կոկիչներով, դրոշմազարդում և այլն չի տարբերվում քաղաքներում պարզացած խեցեղործությունից:

Գառնիում պարտաստվում էր նաև ջնարակած խեցեղեն, որի արտադրությունը, ինչպես և ևրևում է ավելի բնորոշակվում է Դավիթի անկումից հետո՝ այդ բազմաթիվ Գառնի տեղափոխված արհեստավորների ջանքերով: Ջնարակած խեցեղենի արտադրությունը Գառնիում հաստատվում է ոչ միայն Անիի և Դավիթի խեցեղենից տարբեր անոթների և նրանց բեկորների առկայությամբ, այլև կավի եռանկյունիների պլաստիկ, որոնք պահվում էին ջնարակած անոթների ու թասերի միջև՝ իրենց նրանք իրարից տեղափոխված համար:

Գառնիի միջնադարյան շերտերից պահվել են նաև սոպակյա անոթների և սպարանջանների բեկորներ, սակայն ապակու արտադրությունը Գառնիում ստանում է թեթևանում Ապակու անոթները և սպարանջանները կարող էին Գառնի լինել Դավիթից և այլ բազմաթիվ:

Ոսկեր իրերը պարտաստվել են տեղում, որը հաստատվում է ամբողջի պեղումների մասնատված անոթների, մանափանդ եղջերուի օղաագործված և սպողված եղջյուրների մնացորդների հայտնաբերումով:

Բացի հիշատակվածներից Գառնիում եղել են և այլ արհեստներ՝ ջուլահություն, բարից, փայտից պանաղան առարկաներ, հարմարանքներ ու սարքեր պարտաստելը և այլն: Այսպիսով Գառնին միջին դարերում լինելով գյուղաքաղաք այս կամ այն չափով պարձել էր արհեստագործության կենտրոն և արհեստագործական արտադրանքի շատ անոթներով, ինչպես և արտադրության տեխնիկայով բնութանում էր խոշոր բազմաթիվ հետքերով, ինչպես և մնալով նրանցից՝ արտադրության և տեղաբնակի ծավալով:

Գառնիում արտադրվող մի շարք առարկաներ հանդիսանում էին վաճառքի առարկա, օրինակ գորգի օգնությամբ պարտաստվող, դրոշմազարդ, փայլեցրած խեցեղեն, ինչպես և ջնարակած խեցեղենը սոսկ արհեստավորների տնային կարիքների համար արտադրվել էին կարսի և ունեին փոխնակալին նշանակություն: Վերևում տեսանք, որ Գառնիում կային «տոմաղատարներ», այսինքն վաճառվող իրերից հարկեր պանծող շուկայական պաշտոնյաներ, որոնք բոլոր էին վերջնում նաև պիտու փաճառքից: Առանց շուկայի չէին լինի և շուկայական հարկահան պաշտոնյաներ:

Պեղումների մասնատված Գառնիում պահվել են ոչ միայն Դավիթից և Անիից բերած իրեր, այլև իրանական խեցեղենի, տեղում չինական սելագոնի բեկոր-

ներ, որոնք կարող էին այստեղ ընկնել ինչպես մեծ քաղաքների հետ եղած առևտրի, նույնպես և Գառնի այցելող առևտրական կարտվանների միջոցով։ Աբարական, բյուզանդական, սելջուկյան, սոնղուկսոն դրամական գանձերի գյուտերը, ինչպես և հիշյալ տերութւոյնների ու վրացական առածին ուսմաների հաճախակի գյուտերը պեղումների ու երկրագործական աշխատանքների ժամանակ խոսում են այն մասին, որ Գառնին առևտրական տեսակետից այնքան էլ աննշան կենարոս չէր։

Կյանքի հարատւութւոյնը Գառնիում հնագույն ժամանակներից մինչև ուշ սրջնադար այդ նմանալորին հաղորդում է բացառիկ նշանակութւոյն տարբեր դարաշրջանների մշակութւոյնների պատկերը, նրանց հաջորդական կապերը, պտրգելու և ժամանակագրական սույն հարցերը քննելու տեսակետից։

Այդ բանը հավասար չափով վերարերում է ոչ միայն էնեոլիթին, վաղ բրոնզին, անտիկ ժամանակաշրջանի մշակութւոյնին, այլև միջին դարերին։

Գառնիում որոշակի դրսւում են միջնադարյան երեք շերտեր, որոնք հաջորդաբար ընդգրկում են վաղ, դարգացած և ուշ միջնադարւան դարաշրջանները, իրենց բնորոշ մշակութային մնացորդներով։ Հայանի հ, որ Հայաստանում, շնորհիվ Անիում և Դվինում կատարված երկարամյա ժամաւուն պեղումների լավ է ուսումնասիրված դարգացած միջնադարյան մեծ քաղաքը և նրա մշակութւոյնը։ Դվինը միջնադարյան նշանավոր ճարտարապետական հուշարձաններից բացի տալիս է նաև այդ ժամանակաշրջանի կարևոր այլ նյութեր, խեցեղեն, ապակեղեն, մետաղե իրեր և այլն։ Նույնը կարելի է ասել և Գառնիի վերաբերյալ։ Այստեղ ևս բացի վաղ միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձաններից, պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են նույն ժամանակաշրջանի խեցեղեն, ապակեղեն և այլ իրեր, որոնց խորադնին ուսումնասիրութւոյնը, նրանց շերտագրութւոյնն ու ժամանակի ստույգ որոշելը, Դվինի նյութերի հետ համադրելով հանդերձ ներկայացնում են գիտական մեծ կտրեորութւոյն։ Գառնիի արշավախումբը արդեն սկսել է ճանաչել վաղ միջնադարյան նյութերը, բայց պետք է ավելի ուշադիր հետեւել նրանց շերտագրութւոյնը և ուսումնասիրել նրանց առանձնահատկութւոյնները։

IX—XIII դարերում Գառնին հետեւելով Դվինին և Անիին ձգտում էր նմանվել նրանց, սակայն ամեն անսակետով ետ էր մնում նրանցից։

Ինչ վերաբերում է ուշ միջնադարյան մշակութւոյնին, ապա այդ հարցում Գառնիի հետ չեն կարող մրցել ոչ Անին, ոչ էլ Դվինը, որոնք վաղ կործանվեցին, ուստի ուշ միջնադարյան մշակութւոյնից նյութեր համարյա չեն աւալիս։ Կյանքը Գառնիում անընդհատ հարտեւել է մինչև XVII դարը, ըստ որում Գառնին XIV—XV դարերում պահպանել է գյուղաքաղաքի, իսկ ավելի ուշ Գառնի դավառի կենտրոնական սովանի գերը, հետևապես մտստմբ և արհեստագործական և առևտրական կենտրոնի նշանակութւոյնը։ Ահա այդ է պատճառը, որ Գառնիում երևան են գալիս ջնարակած և հասարակ խեցեղենի, կարասների, մետաղի և այլ իրերի այնպիսի նմուշներ, որոնք հալտնի չեն ոչ Անիից, ոչ էլ Դվինից. այս նյութերի ուսումնասիրութւոյնը նույնպես մեծ կտրեորութւոյն է ներկայացնում ուշ միջնադարյան մշակութւոյնի պատկերը և հիմնական առանձնահատկութւոյնները, ժամանակագրութւոյնի հարցերը պարզելու տեսակետից։

Գառնիի պեղումների արդյունքները կարևոր են այն պատճառով, որ բնորոշ լինելով խոշոր գյուղաքաղաքի համար միաժամանակ բացահայտում են գյուղաքաղաքից գրեթե շտաբերվող միջնադարյան փոքր քաղաքի պատկերը՝ իր տնտեսութւամբ, կենցաղով, մշակութւով և դավառի այլ քաղաքների հետ ունեցած կապերով։